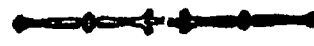

अथ शुक्लयजुर्वेदीयमाध्यन्दिनशाखीयं

शतपथब्राह्मणम्

हास्तिघटं *नाम सप्तमं काण्डम् ।

अस्मिन् काण्डे प्रतिपाद्या विषयाः — गार्हपत्यचयनम्, निर्ऋतिचयनम्, अग्निक्षेत्रसंस्कारः, दर्भस्तम्बोपधानादि, सोमक्रयः, पुष्करपर्णोपधानम्, रुक्मोपधानम्, स्वयमातृण्णोपधानाद्यपस्यासादनान्तम् ।

[गार्हपत्यचितिस्थाने पतितानां तृणपर्णादीनामपसारणादि]

॥ ॐ ॥ गार्हपत्त्यं चेष्यन्न्पलाशशाखया † व्व्युदूहति । अवस्यति हैतद्यद् गार्हपत्त्यं चिनोति य ऽउ वै के चाग्निचितोऽस्यामेव तेऽवसितास्तद्यद्व्युदूहत्त्यवसितानेव तद्व्युदूहति नेदवसितानव्व्यवस्यानीति ॥ १ ॥ 'अपेत वीत वि च सर्प्पतात' ऽइति । अप चैवेत वि चेत व्व्यु च

* एतस्य सप्तमकाण्डस्याभिधानं **'हस्तिघटम्'** इति । क्वचित्पुस्तके 'हस्तिषट्' इत्यपि दृश्यते, तल्लेखकप्रमादजमेवेति ध्येयम् ।

† गार्हपत्यचितेः स्थाने मध्यादारभ्य प्रतिदिशं प्रादक्षिण्येन पलाशशाखया पतितं तृणपर्णादिनिरसनं व्युदूहनमित्युच्यते । (का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।)

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

सर्प्पतात ऽइत्त्येतद्य ऽउदरसर्प्पिणस्तानेतदाह 'ये ऽत्र स्त्थ पुराणा ये च नूतना' ऽइति येऽत्र स्त्थ सनातना ये चाधुनातना ऽइत्त्येतत् ॥२॥ 'अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्व्या' ऽइति । यमो ह वा ऽअस्या ऽअवसानस्येष्टे स ऽएवास्म्मा ऽअस्यामवसानं ददाति ॥ ३ ॥ 'अक्रन्निमं पितरो लोकमस्म्मा' ऽइति । क्षत्रं वै यमो विशः पितरो यस्म्मा ऽउ वै क्षत्रियो विशा संविदानोऽस्यामवसानं ददाति . तत्सुदत्तं तथो हास्मै क्षत्रं यमो विशा पितृभिः संविदानोऽस्यामवसानं ददाति ॥ ४ ॥ पलाशशाखया व्व्युदूहति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव तदुवसिताद्व्व्युदूहति मन्त्रेण ब्रह्म वै मन्त्रो ब्रह्मणैव तदुवसिताद्व्व्युदूहति तामुदीचीमुदस्यति ॥ ५ ॥ * अथोषान्निवपति । अयं वै लोको गार्हपत्त्यः पशव ऽऊषा ऽअस्मिँस्तल्लोके पशून्दधाति तस्म्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवः ॥ ६ ॥ यद्वेवोषान्निवपति † । प्रजापतिः प्प्रजा ऽअसृजत ता नानोल्बा ऽअसृजत ता न समजानत सोऽकामयत सञ्जानीरन्निति ताः समानोल्बा ऽअकरोत्तासामूषानुल्वमकरोत्ताः समजानत तस्म्मादप्प्येतर्हि समानोल्बाः समेव जानते देवैः समानोल्बोऽसानीत्यु वै यजते यो यजते तद्यदूषान्निवपति देवैरेव तत्समानोल्बो भवति ॥ ७ ॥ 'संज्ञानमसी'ति । समजानत ह्येतेन 'कामधरण-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४५ ।

* अत्र शतम् ४०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

मि'ति पशवो वा ऽऊषाः पशवः कामधरणं 'मयि ते कामधरणं भूयादि'ति मयि ते पशवो भूयासुरित्येतत्तैः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चितिरुल्बमूषाः सर्वां तद्योनिमुल्बेन प्रच्छादयति ॥ ८ ॥ अथ सिकता ‡ निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य भस्म यत्सिकता अग्निमु वा ऽएतं वैश्वानरं चेष्यन्भवति न वा ऽअग्निः स्वं भस्मातिदहत्यनतिदाहाय ॥ ९ ॥ यद्वेव सिकता निवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्निमु वा-ऽएतं वैश्वानरं चेष्यन्भवति न वा ऽअरेतस्कात्किञ्चन विक्रियतेऽस्माद्रेतसोऽधि विक्रियाता ऽइति ॥ १० ॥ 'अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसी'ति[1][2] । यातयाम वा ऽअग्नेर्भस्मायातयाम्न्यः सिकता ऽअयातयाममेवैनदेतत्करोति ताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयति योनिर्वै गार्हपत्या चिती रेतः सिकताः सर्वस्यां तद्योनौ रेतो दधाति ॥ ११ ॥ अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयति । योनिर्वै परिश्रित ऽइदमेवैतद्रेतः सिक्तं योन्या परिगृह्णाति तस्माद्योन्या रेतः सिक्तं परिगृह्यते ॥ १२ ॥ यद्वेवैनं * परिश्रिद्भिः परिश्रयति । अयं वै लोको गार्हपत्य ऽआपः परिश्रित ऽइमं तं लोकमद्भिः परितनोति समुद्रेण हैनं तत्परितनोति सर्वतस्तस्मादिमं लोकः सर्वतः समुद्रः पर्य्येति दक्षि-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।
‡ का० श्रौ० सू० १७. १. ६ ।
(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।
* का० श्रौ० सू० १७. १. ७ ।

णावृत्तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत्समुद्रः पर्य्येति खातेन तस्मादिमं लोकं खातेन समुद्रः पर्य्येति ॥ १३ ॥ 'चितं स्थे'ति । चिनोति ह्येनाः 'परिचितं स्थे'ति परि ह्येनाश्चिनो'त्यूर्द्ध्वचितः श्रयद्ध्वमि'त्यूर्द्ध्वा ऽउपदधदाह तस्मादूर्द्ध्व ऽएव समुद्रो विजतेऽथ यत्तिरश्चीरुपदध्यात्सकृद्धैवेदꣳ सर्वꣳ समुद्रो निर्म्मृज्यान्न ·सादयत्त्यसन्ना ह्यापो न सूददोहसाधिवदति ॥ १४ ॥ अस्थीनि वै परिश्रितः । प्राणः सूददोहा न वा ऽअस्थिषु प्प्राणोऽस्त्येकेन यजुषा * बह्वीरिष्टका ऽउपदधात्येकꣳ ह्येतद्रूपं यदापोऽथ यद् बह्व्यः परिश्रितो भवन्ति बह्व्यो ह्यापः ॥ १५ ॥ तद्वै योनिः परिश्रितः । उल्बमूषा रेतः सिकता बाह्याः परिश्रितो भवन्त्यन्तर ऽऊषा बाह्या हि योनिरन्तरमुल्बं बाह्यऽऊषा भवन्त्यन्तराः सिकता बाह्यꣳ ह्युल्बमन्तरꣳ रेतऽएतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य ऽएवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥ अथैनमतश्चिनोति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तं विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं विक्रियते ॥ १७ ॥ स चतस्रः प्प्राचीरुपदधाति । द्वे पश्चात्तिरश्च्यौ द्वे पुरस्तात्तद्याश्चतस्रः प्प्राचीरुपदधाति · स ऽआत्मा तद्यत्ताश्चतस्रो भवन्ति चतुर्विधो ह्ययमात्माथ ये पश्चात्ते सक्थ्यौ ये पुरस्तात्तौ बाहू यत्र वा ऽआत्मा तदेव शिरः ॥ १८ ॥ तं वा-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४६ ।

* आप० श्रौ० सू० १६. १३. १० ।

ऽएतम् । अत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति यादृग्वै योनौ रेतो विक्रियते तादृग्जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं विकरोति तस्म्माद्देषोऽमुत्र पक्षपुच्छवाञ्जायते ॥ १९ ॥ तं वै पक्षपुच्छवन्तमेव सन्तम् । न पक्षपुच्छवन्तमिव पश्श्यन्ति तस्म्माद्योनौ गर्ब्भं न यथारूपं पश्श्यन्त्यथैनममुत्र पक्षपुच्छवन्तं पश्श्यन्ति तस्म्माज्जातं गर्ब्भं यथारूपं पश्श्यन्ति ॥ २० ॥ स * चतस्रः पूर्वा ऽउपदधाति । आत्मा ह्येवाऽग्रे सम्भवतः सम्भवति दक्षिणत ऽउदङ्ङासीन ऽउत्तराद्ध्यां प्रथमामुपदधाति तथो हास्यैषोऽब्भ्यात्ममेवाग्निश्चितो भवति ॥ २१ ॥ 'अयꣳ सो ऽअग्निः । यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दध' ऽइत्ययं वै लोको गार्हपत्यऽआपः सोमः सुतोऽस्मिꣳस्तल्लोकेऽप ऽइन्द्रोऽधत्त 'जठरे वावशान' ऽइति मध्यं वै जठरꣳ 'सहस्त्रियं वाजमत्त्यं न सप्तिमि'त्यापो वै सहस्त्रियो वाजः 'ससवान्त्सन्त्स्तूयसे जातवेद' ऽइति चितः संश्चीयसे जातवेद ऽइत्त्येतत् ॥ २२ ॥ 'अग्ने यत्ते दिवि वर्च्च' ऽइति । आदित्यो वाऽअस्य दिवि वर्च्चः पृथिव्व्यामित्त्ययमग्निः 'पृथिव्व्यां यदोषधीष्वप्प्स्वा यजत्रे'ति य ऽएवौषधिषु चाप्प्सु चाग्निस्तमेतदाह 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थे'ति वायुः स 'त्त्वेषः स भानुरर्ण्णवो नृचक्षा' ऽइति महान्त्स भानुरर्ण्णवो

* का० श्रौ० सू० १७. १. ८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२. क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ४७ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ४८ ।

नृचक्षा ऽइत्येतत् ॥ २३ ॥ 'अ॒ग्ने दि॒वो ऽअर्ण्णमच्छा जिगा-सी'ति । आपो वा ऽअस्य दिवोऽर्ण्णस्ता ऽएष धूमेनाच्छै-'त्यच्छा दे॒वाँ२॥ ऽऊचिषे धिष्ण्या ये' ऽइति प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्व्वा धिय ऽइष्णन्ति 'या रोच॒ने प॒रस्ता-त्सूर्य्यस्य याश्चाव॒स्तादुप॒तिष्ठ॑न्त ऽआप' ऽइति रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष ऽएतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता ऽएतदाह ॥ २४ ॥ 'पुरीष्यासो ऽअग्नय' ऽइति । पशव्यासोऽग्नय ऽइत्येत'त्प्राव॒णेभिः स॒जो-षस' ऽइति प्रायणरूपं प्रायणᳪ ह्येतदग्नेर्य्यद्गार्हपत्यो 'जुषन्तां य॒ज्ञमद्रुहोऽनमीवा ऽइषो म॒हीरि'ति जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनशनाया ऽइषोमहीरित्येतत् ॥ २५ ॥ नानो-पदधाति । ये नाना कामा ऽआत्मँस्ताँस्तद्दधाति सकृत्सा-दयत्येकं तदात्मानं करोति सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनैवैनमेतत्सन्तनोति सन्दधाति ॥ २६ ॥ अथ जघनेन परीत्य । * उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपरयो-र्द्दक्षिणामग्र ऽउपदधा'तीडामग्ने पुरुद॒ꣳसꣳ स॒निं गोरि'ति पशवो वा ऽइडा पशूनामेवास्मा ऽएतामाशिषमाशास्ते 'शश्वत्तमꣳ हवमानाय साधे'ति यजमानो वै हवमानः

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९।
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० ४९।
(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५०। (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५०।
(६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५०।
* का० श्रौ० सू० १७. १. ११।
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१। (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१।

'स्योन्नः[1] सूनुस्तनयो विजावे'ति प्रजा वै सूनु'रग्ने[2] सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे' ऽइत्याशिषमाशास्ते ॥ २७ ॥ अथोत्तराम् । 'अयं ते योनिर्ऋत्वियो[3] यतो जातो ऽअरोचथा' ऽइत्ययं ते योनिर्ऋतव्यः सनातनो यतो जातोऽदीप्यथा ऽइत्येत'त्तं जानन्नग्न[4] ऽआरोहाथा नो वर्द्धया रयिमि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ २८ ॥ सक्थ्यावस्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमे सक्थ्यौ द्वे भवतो द्वे हीमे सक्थ्यौ पश्चादुपदधाति पश्चाद्धीमे सक्थ्यावग्राभ्याꣳ सꣳस्पृष्टे भवत ऽएवꣳ हीमे सक्थ्यावग्राभ्याꣳ सꣳस्पृष्टे ॥ २९ ॥ अथ तेनैव पुनः परीत्य । * दक्षिणत ऽउदङ्ङासीनः पूर्वयोरुत्तरामग्र ऽउपदधाति 'चिदसि तया[5] देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे'त्यथ दक्षिणां 'परिचिदसि तया[6] देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदे'ति ॥ ३० ॥ बाहू ऽअस्यैते । ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पूर्वार्द्धऽउपदधाति पुरस्ताद्धीमौ बाहू ऽअग्राभ्याꣳ सꣳस्पृष्टे भवत ऽएवꣳ हीमौ बाहू ऽअग्राभ्याꣳ सꣳस्पृष्टौ स वाऽइतीमा ऽउपदधातीतीमे ऽइतीमे तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ ३१ ॥ अष्टाविष्टका † ऽउपदधाति । अष्टाक्षरा गायत्री

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५१ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ५२ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ५० ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १२ ।

(५) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ५३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. १६ ।

गायत्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति पञ्चकृत्वः सादयति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्त्यष्टाविष्टकाः पञ्चकृत्वः सादयति तत्त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्य्यावत्त्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥ अथ * लोकम्पृणामुपदधाति । तस्या उउपरि बन्धुस्तिस्रः पूर्वास्त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्त्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोति दशोत्तरास्तासामुपरि बन्धुर्द्वे वाग्रेऽथ दशाथैकामेवं हि चितिं चिन्वन्ति तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३३ ॥ ता उउभय्य उएकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय उइमे लोका उअसावादित्य उएकविंशोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्प्रतिष्ठापयति ॥ ३४ ॥ एकविंशतिर्वेव परिश्रितः । द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय उइमे लोका उअयमग्निरमुतोऽध्येकविंश उइमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्प्रतिष्ठापयति तद्यदेता उएवमुपदधात्येतावेवैतदन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठापयति तावेतावन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ तौ वा उएतावत्र द्वावेकविंशौ सम्पादयत्त्यत्र ह्येवेमौ तदोभौ भवत उआहवनीयश्च गार्हपत्यश्च ॥ ३५ ॥ अथ † पुरीषं निवपति । तस्योपरि बन्धुस्तच्चात्त्वालवेलाया उआहरत्त्यग्निरेष यच्चात्त्वालस्तथो

* का० श्रौ० सू० १७. १. १७ ।
† का० श्रौ० सू० १७. १. १८ ।

हास्यैतदाग्नेयमेव भवति सा समम्बिला स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३६ ॥ व्यामममात्री भवति । व्याममात्रो वै पुरुषः पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितां तद्योनिं करोति परिमण्डला भवति परिमण्डला हि योनिरथोऽअयं वै लोको गार्हपत्यः परिमण्डल ऽउ वा ऽअयं लोकः ॥ ३७ ॥ अथैनौ * सन्निवपति । संज्ञामेवाभ्यामेतत्करोति 'समितꣳ सङ्कल्पेथाꣳ, सं वां मनाꣳसि सं व्रताऽग्ने त्वं पुरीष्यो, भवतं नः समनसावि'ति शमयत्येवैनावेतदुहिꣳसायै यथा नान्योऽन्न्यꣳ हिꣳस्याताम् ॥ ३८ ॥ चतुर्भिः सन्निवपति । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवाभ्यामेतत्संज्ञां करोत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनैवाभ्यामेतत्संज्ञां करोति ॥ ३९ ॥ तां न रिक्तामवेक्षेत नेद्रिक्तामवेक्षा ऽइति यद्रिक्तामवेक्षेत ग्रसेत हैनम् ॥ ४० ॥ अथास्याꣳ सिकताऽआवपति । अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकता ऽअग्निमेवास्यामेतद्वैश्वानरꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति सा † समम्बिला स्यात्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४१ ॥ अथैनां विमुञ्चति । अप्रदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यत ऽएतद्वाऽएतद्युक्ता रेतोऽभार्षीदेतमग्निं तमत्राजीजनदथापरं धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा पूर्वꣳ रेतः प्रजनयत्यथापरं धत्ते ॥ ४२ ॥ 'मातेव[२] पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमि'ति ।

* का० श्रौ० सू० १७. १. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ५७–६० ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. २१ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१ ।

मातेव पुत्रं पृथिवी पशव्यमित्येतदग्निꣳ 'स्वे योनावभारुखे'त्यग्निꣳ स्वे योनावभार्षीदुखेत्येत'त्तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा विमुञ्चत्वि'त्यृतवो वै विश्वे देवास्तदेनां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्म्मा विमुञ्चति तामुत्तरतोऽग्नेर्न्निदधात्यरत्निमात्रे तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४३ ॥ अथास्यां पय ऽआनयति । एतद्वाऽएतद्रेतो धत्तेऽथ पयो धत्ते योषा वा ऽउखा तस्माद्यदा योषा रेतो धत्तेऽथ पयो धत्तेऽधराः सिकता भवन्त्युत्तरं पयोऽधरꣳ हि रेत ऽउत्तरं पयस्तन्मध्य ऽआनयति यथा तत्प्रतिपुरुषशीर्षमुपदध्यात् ॥ ४४ ॥ (A)

प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रजापतिशरीरविश्लेषप्रतिपादनादि]

प्रजापतिः प्रजा ऽअसृजत । स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजिमित्वा व्यस्रꣳसत तस्माद्विस्रस्तात्प्राणो मध्यतऽउदक्रामदुथास्माद्वीर्य्यमुदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत तस्मात्पन्नादन्नमस्रवद्यच्चक्षुरध्यशेत तस्मादस्यान्नमस्रवन्नो हेह तर्हि का चन प्रतिष्ठास ॥ १ ॥ ते देवा ऽअब्रुवन् । न वा ऽइतोऽन्न्या प्रतिष्ठास्तीममेव पितरं प्रजापतिꣳ संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति ॥ २ ॥ तेऽग्नि-

---

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६१।
एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राप्युपलभ्यन्ते यथा— कठ० सं० १६: २; कपि० २५. २; मै० सं० ११. ७. ११; तै० सं० ४. २. ४।

मब्रुवन् । न वा ऽइतोऽन्न्या प्रतिष्ठास्ति त्रयीमं पितरं प्रजापतिꣳ संस्करवाम सैव नः प्रतिष्ठा भविष्यतीति किं मे ततो भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तेऽब्रुवन् । अन्नं वा ऽअयं प्रजापतिस्त्वन्मुखा ऽएतदन्नमदाम त्वन्मुखानां न ऽएषो ऽन्नमसदिति तथेति तस्माद्देवा ऽअग्निमुखा ऽअन्नमदन्ति यस्यै हि कस्यै च देवतायै जुह्वत्यग्नावेव जुह्वत्यग्निमुखा हि तद्देवा ऽअन्नमकुर्वत ॥ ४ ॥ स योऽस्मात्प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत् । अयमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यदस्माद्वीर्य्यमुदक्रामदसौ स ऽआदित्योऽथ यदस्मादन्नमस्रवद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् ॥ ५ ॥ तं देवा ऽअग्नौ प्रावृञ्जन् । तद्य ऽएनं प्रवृक्तमग्निरारोहद्य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्स ऽएवैनꣳ स ऽआपद्यत तमस्मिन्नदधुरथ यदस्माद्वीर्य्यमुदक्रामत्तदस्मिन्नदधुरथ यदस्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्नदधुस्तꣳ सर्वं कृत्स्नꣳ संस्कृत्योर्ध्वमुदश्रयँस्तद्यं तमुदश्रयन्निमे स लोकाः ॥ ६ ॥ तस्यायमेव लोकः प्रतिष्ठा । अथ योऽस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणोथास्यान्तरिक्षमात्माथ योऽन्तरिक्षे वायुर्य्य ऽएवायमात्मन्प्राणः सोऽस्य स द्यौरेवास्य शिरः सूर्य्याचन्द्रमसौ चक्षुषी यच्चक्षुरक्ष्यशेत स चन्द्रमास्तस्मात्स मीलिततरोऽन्नꣳ हि तस्मादस्रवत् ॥ ७ ॥ तदेषा वै सा प्रतिष्ठा । यां तद्देवाः समस्कुर्वन्त्सैवेयमद्यापि प्रतिष्ठा सो ऽएवाप्यतोऽधि भविता ॥ ८ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते तद्यदेषोखा रिक्ता शेते पुरा प्रव-

र्जनाद्यथैव तत्प्रजापतिरुत्क्रान्ते प्राण ऽउत्क्रान्ते वीर्ये स्रुतेऽन्ने रिक्तोऽशयदेतदस्य तद्रूपम् ॥ ९ ॥ तामग्नौ प्रवृणक्ति । यथैवैनमदो देवाः प्रावृञ्जँस्तद्य ऽएनां प्रवृक्तामग्निरारोहति य ऽएवास्मात्स प्राणो मध्यत ऽउदक्रामत्स ऽएवैनः स ऽआपद्यते तमस्मिन्दधात्यथ यद्रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति यदेवाऽस्माद्वीर्य्यमुदक्रामत्तदस्मिन्दधात्यथ याः समिध ऽआदधाति यदेवास्मादन्नमस्रवत्तदस्मिन्दधाति ॥ १० ॥ [अर्धप्रपाठकः ५४ ॥] ता वै सायं प्रातरादधाति । अहश्च हि तद्रात्रिश्चान्नमस्रवत्तान्येतानि सर्वस्मिन्नेव संवत्सरे स्युः संवत्सरो हि स प्रजापतिर्यस्मात्तान्युदक्रामँस्तदस्मिन्नेतत्सर्वस्मिन्नेव सर्वं दधाति यस्मिन्हास्यै * तदतो न कुर्यान्न हास्य तस्मिन्नेतद्दध्यान्नासंवत्सरभृतस्येक्षकेण च न भवितव्यमिति ह स्माह वामकक्षायणो नेदिमं पितरं प्रजापतिं विच्छिद्यमानं पश्यानीति तः संवत्सरे सर्वं कृत्स्नः संस्कृत्योर्द्ध्वमुच्छ्रयति यथैवैनमदो देवा ऽउदश्रयन् ॥ ११ ॥ तस्य गार्हपत्य ऽएवायं लोकः । अथ यो गार्हपत्येऽग्निर्य ऽएवायमस्मिँल्लोकेऽग्निः सोऽस्य सोऽथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षमथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निर्य ऽएवायमन्तरिक्षे वायुः सोऽस्य स ऽआहवनीय ऽएव द्यौरथ य ऽआहवनीयेऽग्निस्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सोऽस्यैष ऽआत्मैव ॥ १२ ॥ तस्य शिर ऽएवाहव-

* 'तदतौ' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

नीयः । अथ य आहवनीयेऽग्निरर्थ्य ऽएवायः शीर्षण्प्राणः सोऽस्य स तद्यत्स पक्षपुच्छवान्भवति पक्षपुच्छवान्ह्ययः शीर्षन्प्राणश्चक्षुः शिरो दक्षिणः श्रोत्रं दक्षिणः पक्ष ऽउत्तरः श्रोत्रमुत्तरः पक्षः प्राणो मध्यमात्मा वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा तद्यत्प्राणा वाचान्नं जग्ध्वा प्रतितिष्ठन्ति तस्मा* त्प्राणानां वाक्पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ १३ ॥ अथ यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च । स ऽआत्माथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निरर्थ्य ऽएवायमन्तरात्मन्प्राणः सोऽस्य स प्रतिष्ठैवास्य गार्हपत्योऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणः ॥ १४ ॥ तः हैके त्रिचितं चिन्वन्ति । त्रयो वा ऽइमेऽवाञ्चः प्राणा ऽइति न तथा कुर्य्यादिति ते रेचयन्त्येकविंशसम्पदमथो ऽअनुष्टुप्सम्पदमथो बृहतीसम्पदं ये तथा कुर्वन्त्येकः ह्येवैतद्रूपं य्योनिरेव प्रजातिरेव यदेतेऽवाञ्चः प्राणा यद्धि मूत्रं करोति यत्पुरीषं प्रैव तज्जायते ॥ १५ ॥ अथातः सम्पदेव । एकविंशतिरिष्टका नव यजूंषि तत्त्रिंशत्सादनं च सूददोहाश्च तद् द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्सैषाऽनुष्टुप् ॥ १६ ॥ एकविंशतिर्वेव परिश्रितः । यजुर्द्वाविंशं व्युदूहनस्य यजुरूषाश्च यजुश्च सिकताश्च यजुश्च पुरीषं च यजुश्च. चतुर्भिः संनिवपति विमुञ्चति पञ्चमेन ततस्त्रिभिरियं द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्सैषानुष्टुप् ॥ १७ ॥ अथैते द्वे यजुषी । सो ऽअनुष्टुबेव वाग्वाऽअनुष्टुप्तद्यदिदं द्वयं वाचो रूपं दैवं च मानुषं चोच्चैश्च

* 'प्राणानाम्' इति पाठो न दृश्यते 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

शनैश्च तदेते द्वे ॥ १८ ॥ ता वा ऽएतास्तिस्रोऽनुष्टुभः । चित ऽएष गार्हपत्त्यस्तद्यदेता ऽअत्र तिस्रोऽनुष्टुभः सम्पादयन्त्यत्र ह्येवेमे तदा सर्वे लोका भवन्ति ततोऽन्यतरां द्वात्रिꣳशदक्षरामनुष्टुभमाहवनीयꣳ हरन्ति स ऽआहवनीयः सा द्यौस्तच्छिरोऽथेहान्यतरा परिशिष्यते स गार्हपत्यः सा प्रतिष्ठा स ऽउ ऽअयं लोकः ॥ १९ ॥ अथ ये ऽएते द्वे यजुषी । एतत्तद्यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तदन्तरिक्षꣳ स ऽआत्मा तद्यत्ते द्वे भवतस्तस्मादेतत्तनीयो यदन्तराहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादेषां लोकानामन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः ॥ २० ॥ सैषा त्रेधाविहिता वागनुष्टुप् । तामेषोऽग्निः प्राणो भूत्वानुसञ्चरति य ऽआहवनीयेऽग्निः स प्राणः सोऽसावादित्योऽथ य ऽआग्नीध्रीयेऽग्निः स व्यानः सऽउ ऽअयं वायुर्योऽयं पवतेऽथ यो गार्हपत्येऽग्निः सऽउदानः स ऽउ ऽअयं योऽयमस्मिंल्लोकेऽग्निरेवं विद्ध वाव सर्वां वाचꣳ सर्वं प्राणꣳ सर्वमात्मानꣳ संस्कुरुते ॥ २१ ॥ सैषा बृहत्येव । ये वै द्वे द्वात्रिꣳशतौ द्वात्रिꣳशदेव तदथैते द्वे यजुषी तच्चतुस्त्रिꣳशदग्निरेव पञ्चत्रिꣳशो नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्याꣳ स ऽउद्व्यक्षरस्तत्षट्त्रिꣳशत्षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहतीं बृहतीं वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग्जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ २२ ॥ तदाहुः । यदयं लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षं

धिष्ण्या द्यौराहवनीयोऽन्तरिक्षलोक ऽउ ऽअस्म्माल्लोका-द्दनन्तर्हितोऽथ कस्म्माद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनो-त्यथ धिष्ण्यानिति सह हैवेमावग्ग्रे लोकावासतुस्तयो-र्व्वियतोरूर्ध्वोऽन्तरेणाकाश ऽआसीत्तदन्तरिक्षमभवद्दीक्षꣳ हैत-न्नाम ततꣳ पुरान्तरा वा ऽइदमीक्षमभूदिति तस्म्मा-दन्तरिक्षं तद्यद् गार्हपत्यं चित्त्वाहवनीयं चिनोत्येतौ ह्यग्ग्रे लोकावसृज्ज्येतामथ प्रत्येत्त्य धिष्ण्यान्निवपति कर्म्मण-ऽएवानन्तरयायाथो ऽअन्तयोर्व्वाव संस्क्रियमाणयोर्म्मध्यꣳ संस्क्रियते ॥ २३ ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

[नैर्ऋतीष्टकाहरणादि]

अथातो * नैर्ऋतीर्हरन्ति । एतद्वै देवा गार्हपत्यं चित्त्वा समारोहन्नयं वै लोको गार्हपत्य ऽइमंमेव तँ लोकꣳ संस्कृत्य समारोहँस्ते तम ऽएवानतिदृश्श्यमपश्श्यन् ॥ १ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथेदं तमꣳ पाप्प्मान-मपहनामहा ऽइति तेऽब्रुवँश्च्चेतयद्ध्वमिति चितिमिच्छ-तेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथेदं तमꣳ पाप्प्मानमपहना-महा ऽइति ॥ २ ॥ ते चेतयमानाꣳ । एता ऽइष्टका ऽअप-श्श्यन्नैर्ऋतीस्ता ऽउपादधत ताभिस्तत्तमꣳ पाप्प्मानमपाघ्नत

* का० श्रौ० सू० १७. १. २३ ।

पाप्प्मा वै निर्ऋतिस्तद्यदेताभिः पाप्प्मानं निर्ऋतिमपाघ्नत, तस्म्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ३ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं नु तत्तमः स पाप्प्मा देवैरेवापहतो यत्त्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो य ऽएव पाप्प्मा या निर्ऋतिस्तमेताभिरपहते तद्यदेताभिः पाप्प्मानं निर्ऋतिमपहते तस्म्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ४ ॥ यद्वेवैता नैर्ऋतीर्हरन्ति । प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तमुखायां योनौ रेतो भूतमसिञ्चन्न्योनिर्वा ऽउखा तस्म्मा ऽएताᳬं संवत्सरे प्प्रतिष्ठाᳬं समस्कुर्वन्निममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्राजनयँस्तस्य यः पाप्प्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायु तदस्यैताभिरपाघ्नँस्तद्यदस्यैताभिः पाप्प्मानं निर्ऋतिमपाघ्नँस्तस्म्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ५ ॥ तथैवैतद्यजमानः । आत्मानमुखायां योनौ रेतो भूतꣳ सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा तस्म्माऽ एताᳬं संवत्सरे प्प्रतिष्ठाᳬं संस्करोतीममेव लोकमयं वै लोको गार्हपत्यस्तस्मिन्नेनं प्रजनयति तस्य यः पाप्प्मा यः श्लेष्मा यदुल्बं यज्जरायुतदस्यैताभिरपहन्ति तद्यदस्यैताभिः पाप्प्मानं निर्ऋतिमपहन्ति तस्म्मादेता नैर्ऋत्यः ॥ ६ ॥ पादमात्र्यो भवन्ति । अधस्प्पदमेव तत्पाप्प्मानं निर्ऋतिं कुरुतेऽलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तमेव तत्पाप्प्मानं निर्ऋतिं कुरुते तुषपक्का भवन्ति नैर्ऋता वै तुषा नैर्ऋतैरेव तन्नैर्ऋतं कर्म्म करोति कृष्णा भवन्ति कृष्णꣳ हि तत्तम ऽआसीदथो कृष्णा वै निर्ऋतिः ॥ ७ ॥ ताभिरेतां दिशं यन्ति । एषा वै नैर्ऋती दिङ् नैर्ऋत्यामेव तद्दिशि

निर्ऋतिं दधाति स यत्र स्वकृतं वेरिणᳬं श्वभ्रप्प्रदरो वा स्यात्तदेना ऽउपदध्याद्यत्र वा ऽअस्या ऽअवदीर्य्यते यत्र वास्या ऽओषधयो न जायन्ते निर्ऋतिर्हास्यै तद्गृह्णाति नैर्ऋत-ऽएव तद् भूमेर्न्निर्ऋतिं दधाति ताः पराचीर्ल्लोकभाजः कृत्वो-पदधाति ॥८॥ 'असुन्न्वन्तमयजमानमिच्छे'ति। यो वै न सुनोति न यजते तं निर्ऋतिर्ऋच्छति 'स्तेनस्येत्यामन्न्विहि तस्करस्ये'ति स्तेनस्य चेत्यामन्न्विहि तस्करस्य चेत्येतदथो यथा स्तेनस्तस्करः प्प्रलायमेत्येवं प्रलायमिही'त्यन्न्यमस्म-दिच्छ सा त' ऽइत्येत्यनित्थं विद्वाᳬंसमिच्छेत्येत'न्नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्त्वि'ति नमस्कारेणैवैनामपहते ॥ ९ ॥ 'नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेज' ऽइति। तिग्मतेजा वै निर्ऋतिस्तस्या ऽएतन्नमस्करो'त्ययस्मयं विचृता बन्धमेत-मि'त्ययस्मयेन ह वै तं बन्धेन निर्ऋतिर्बध्नाति यं बध्नाति 'यमेन त्वं यम्म्या संविदाने'त्यग्निर्वै यम ऽइयं यम्म्याभ्याᳬं हीदᳬं सर्वं यतमाभ्यां त्वᳬं संविदाने-त्येत'दुत्तमे नाके ऽअधि रोहयैनमि'ति स्वर्ग्गो वै लोको नाकः स्वर्ग्गे लोके यजमानमधिरोहयेत्येतत् ॥ १० ॥ 'यस्यास्ते घोर ऽआसञ्जुहोमी'ति। घोरा वै निर्ऋति-स्तस्या ऽएतदासञ्जुहोति यत्तद्देवत्यं कर्म्म करो'त्येषां

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२। (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२। (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६२। (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३। (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३। (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३। (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ६३। (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४।

बन्धानामवसर्जनाये'ति ग्रैर्बन्धैर्बद्धो भवति 'यां त्वा जनो भूमिरिति प्प्रमन्दत'[2] ऽइतीयं वै भूमिरस्यां वै स भवति यो भवति 'निर्ऋतिं त्वाहं परिवेद विश्श्वत'[3] ऽइति निर्ऋतिरिति त्वाहं परिवेद सर्व्वत ऽइत्त्येतदियं वै निर्ऋतिरियं वै तं निरर्प्पयति यो निर्ऋच्छति तद्यथा वै ब्रूयादुसावामुष्यायणोऽसि वेद त्वा मा मा हिꣳसीरित्त्येवमेतदाह नतराꣳ हि विदित ऽआमन्त्रितो हिनस्ति ॥ ११ ॥ नोपस्पृशति । पाप्प्मा वै निर्ऋतिर्न्नेत्पाप्प्मना सꣳस्पृशाऽइति न सादयति प्प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्प्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधिवदति प्प्राणो वै सूददोहा नेत्पाप्प्मानं प्राणेन सन्तनवानि सन्दधानीति ॥ १२ ॥ ता हैके परस्तादर्व्वाचीरुपदधति । पाप्प्मा वै निर्ऋतिर्न्नेत्पाप्प्मानं निर्ऋतिमन्न्ववायामेति न तथा कुर्य्यात्पराचीरेवोपदद्ध्यात्पराञ्चमेव तत्पाप्प्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १३ ॥ तिस्र ऽइष्टका ऽउपदधाति । त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्प्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १४ ॥ अथासन्दीꣳ * शिक्यꣳ । रुक्मपाशमिण्ड्वे तत्परार्द्धे न्न्यस्यति नैर्ऋतो वै पाशो निर्ऋतिपाशादेव तत्प्रमुच्च्यते 'यं ते देवी निर्ऋतिरा बबन्ध पाशं ग्रीवास्वविचृत्त्यमि'[4]त्यनेवं विदुषा हाविचृत्त्य'स्तं ते विष्याम्म्यायुषो न मद्ध्या-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४। (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६४।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ३।

(४) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५। (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५।

दि'त्यग्निर्वा ऽआयुस्तस्यैतन्मद्ध्यं ऽयच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित ऽआहवनीयस्तस्माद्यदि युवाग्निं चिनुते यदि स्थविर ऽआयुषो न मद्ध्यादित्येवा'हाथैतं पितुमद्धि प्प्रसूत' ऽइत्यन्नं वै पितुरथैतदन्नमद्धि प्प्रमुक्त ऽइत्येतत्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १५ ॥ तिस्र. ऽइष्टका भवन्ति । आसन्दी शिक्यꣳ रुक्मपाश ऽइण्ड्वे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमपहते ॥ १६ ॥ अथान्तरेणोदचमसं * निनयति । वज्रो वा ऽआपो वज्रेणैव तत्पाप्मानं निर्ऋतिमन्तर्द्धत्ते'नमो भूत्यै येदं चकारे'त्युपोत्तिष्ठन्ति भूत्यै वा ऽएतदग्रे देवाꣳ कर्म्माकुर्वत तस्या ऽएतन्नमोऽकुर्वन्भूत्या ऽउऽएवायमेतत्कर्म्म कुरुते तस्या ऽएतन्नमस्करोत्यप्रतीक्षमायन्त्यप्रतीक्षमेव तत्पाप्मानं निर्ऋतिं जहति ॥ १७ ॥ प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते । एतद्वा ऽएतदयथायथं करोति यदग्नौ सामिचित ऽएतां दिशमेति तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिꣳसायै ॥ १८ ॥ † यद्वेवोपतिष्ठते । अयं वै लोको गार्हपत्यꣳ प्प्रतिष्ठा वै गार्हपत्य ऽइयमु वै प्प्रतिष्ठाथैतदुपथमिवैति यदेतां दिशमेति तद्यदुपतिष्ठत ऽइमामेवैतत्प्रतिष्ठामभिप्प्रत्यैत्यस्यामेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ४ ।

(२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६५ ।

† का० श्रौ० सू० १७. २. ५ ।

॥ १९ ॥ 'निवे॑शनः संग॒मनो व॒सूना॒मि॒'ति । निवे॒शनो॒ ह्यय॒ं लोकः॒ संग॒मनो व॒सूनां 'वि॒श्वा रू॒पाभि॒चष्टे श॒चीभि॒रि॒ति' स॒र्वाणि रू॒पाण्यभि॒चष्टे श॒चीभि रि॒त्येत॒'द्देव॒ इ॑व सवित॒ा सत्य॒धर्म्मेन्द्रो न॒ तस्थौ समरे॒ पथीना॒मि॒'ति य॒थैव य॒जु॒स्त॒था ब॒न्धुः ॥ २० ॥ (A)

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[प्रायणेष्टिः]

(तत्र प्रायणीयहविषः प्रचारः, सीरोपादानभूतवृक्षविशेषविधानादिकञ्च)

अ॒थ प्राय॒णीयं नि॒र्वपति । त॒स्य ह॒विष्कृ॒ता व॒ाचं वि॒सृजते व॒ाचं वि॒सृज्य स्तम्बयजु॒र्हरति स्तम्बयजु॒र्हृत्वा पू॒र्वेण परिग्रहे॒ण परिगृ॒ह्य लिखि॒त्वाह ह॒र त्रिरि॒ति ह॒रति त्रिरा॒ग्नीध्रः ॥ १ ॥ प्रत्ये॒त्य प्रायणी॒येन प्र॒चरति । प्रायणी॒येन प्र॒चर्य सी॒रं युनक्त्येतद्वा॒ एनं देवा॒ः संस्करिष्य॒न्तः पुर॒स्तादु॒न्नेन समा॒र्द्धयँस्तथैवै॒नमय॒मेत॒त्संस्करिष्य॒न्पुर॒स्तादु॒न्नेन स॒मर्द्धयति सी॒रं भवति से॒रः हैतद्यत्सी॒रमि॒रामे॒वास्मिन्नेत॒द्दधाति ॥ २ ॥ औदुम्बरं भवति । ऊर्ग्वै र॒स उदुम्ब॒र ऊर्जैवैनमेतद्र॒सेन स॒मर्द्धयति मौञ्जं प॒रिसीर्यं त्रिवृ॒त्तस्योक्तो ब॒न्धुः ॥ ३ ॥ * सोऽग्ने-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ६६ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा का० श० ९. १. १; कठ० सं० १६. १२; कपि० सं० २५. ३; मै० सं ११. ७. १२; तै० सं० ४. २. ५ ।

* का० श्रौ० सू० १७. २. १० ।

दक्षिणाꣳ श्रोणिम् । जघनेन तिष्ठन्नुत्तरस्याꣳसस्य पुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते 'सीरा[1] युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथगि'ति ये विद्वाꣳसस्ते कवयस्ते सीरं च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते पृथ'ग्धीरा[2] देवेषु सुम्नये'ति यज्ञो वै सुम्नं धीरा देवेषु यज्ञं तन्वाना इत्येतत् ॥ ४ ॥ 'युनक्त[3] सीरा वियुगा तनुध्वमि'ति । युञ्जन्ति हि सीरं वियुगानि तन्वन्ति 'कृते[4] योनौ वपतेह बीजमि'ति बीजाय वा एषा योनिष्क्रियते यत्सीता यथा ह वाऽयोनौ रेतः सिञ्चेदेवं तद्यदकृष्टे वपति 'गिरा[5] च श्रुष्टिः सभरा असन्न' इति वाग्वै गीरन्नꣳ श्रुष्टि'र्नेदीय[6] इत्सृण्यः पक्वमेयादि'ति यदा वा अन्नं पच्यतेऽथ तत्सृण्योपचरन्ति द्वाभ्यां युनक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ स दक्षिणमेवाग्रे युनक्ति । अथ सव्यमेवं देवत्रेतरथा मानुषे षड्गवं भवति द्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाभिसम्पदम् ॥६॥ अथैनं विकृषति । अन्नं वै कृषिरेतद्वा अस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादन्नमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तादन्नं दधाति ॥ ७ ॥ स वा आत्मानमेव * विकृषति । न पक्षपुच्छान्यात्मँस्तदन्नं दधाति यदु वा आत्मन्नन्नं धीयते तदात्मानमवति तत्पक्षपुच्छान्यथ यत्पक्षपुच्छेषु

(१) शु० सं० अ० १२ क० ६७। (२) शु० सं० अ० १२ क० ६७। (३) शु० सं० अ० १२ क० ६८। (४) शु० सं० अ० १२ क० ६८। (५) शु० सं० अ० १२ क० ६८। (६) शु० सं० अ० १२ क० ६८।

* का० श्रौ० सू० १७. २. ११।

नैव तदात्मानमवति न पक्षपुच्छानि ॥ ८ ॥ स दक्षिणार्द्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिश्रितः प्राचीं प्रथमाᳬं सीतां कृषति 'शुनᳪं सु फाला विकृषन्तु भूमिᳪं शुनं कीनाशाऽअभियन्तु वाहैरि'ति शुनᳪं शुनमिति यद्वै समृद्धं तच्छुनᳪं समर्द्धयत्येवैनामेतत् ॥ ९ ॥ अथ जघनार्द्धेनोदीचीम् । 'घृतेन सीता मधुना समज्यतामि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धु'र्विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिरि'ति विश्वे च वै देवा मरुतश्च वर्षस्येशत 'ऽऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाने'ति रसो वै पय ऽऊर्ज्जस्वती रसेनान्नेन पिन्वमानेत्येत'द्स्मान्त्सीते पयसाभ्याववृत्स्वे'त्यस्मान्त्सीते रसेनाभ्याववृत्स्वेत्येतत् ॥ १० ॥ अथोत्तरार्द्धेन प्राचीम् । लाङ्गलं पवीरवदि'ति लाङ्गलᳪं रयिमदित्येत'त्सुशेवᳪं सोमपित्सरु'रित्यन्नं वै सोमस्त'दुद्वपति गामविं प्रफर्व्यं च पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहणमि'त्येतद्धि सर्वᳪं सीतोद्वपति ॥ ११ ॥ अथ पूर्वार्द्धेन * दक्षिणाम् । 'कामं कामदुघे धुक्ष्व मित्राय वरुणाय च । इन्द्रायाश्विभ्यां पूष्णे प्रजाभ्यऽओषधीभ्य' ऽइति सर्वदेवत्या वै कृषिरेताभ्यो देवताभ्यः सर्वान्कामान्धुक्ष्वेत्येतदित्यग्रे कृषत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १२ ॥ चतस्रः सीता

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७० । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ७१ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७२ । (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ६९ ।

* 'दक्षिणा' इति पाठः 'क' पुस्तके ।

यजुषा कृषति । तद्यच्चतसृषु दिक्ष्वन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ १३ ॥ अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तदस्मिन्नेतद्दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीᳪं सर्वं वा ऽअनिरुक्तᳪ सर्वेणैवास्मिन्नेतदन्नं दधातीत्यग्रे कृषत्यथेति अथेत्यथेति तद्दक्षिणावृत्तद्धि देवत्रा ॥ १४ ॥ तिस्रस्तिस्रः सीताः कृषति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १५ ॥ द्वादश सीतास्तूष्णीं कृषति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥ ता ऽउभय्यः षोडश सम्पद्यन्ते । षोडशकलः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निरात्मसम्मितमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १७ ॥ यद्वेवैनं विकृषति । एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तात्प्राणानदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संस्करिष्यन्पुरस्तात्प्राणान्दधाति लेखा भवन्ति लेखासु हीमे प्राणाः ॥ १८ ॥ * चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्य ऽइमे शीर्षंश्चत्वारो निरुक्ताः प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तद्वै यजुषाद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमे शीर्षन्प्राणाः ॥ १९ ॥ यद्वेवात्मानं विकृषति । य ऽएवेमेऽन्तरात्मन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तूष्णीं को हि तद्वेद यावन्त ऽइमेऽन्तरात्मन्प्राणाः

* अत्र शतम् ४१०० ।

॥ २० * अथैनान्विमुञ्चति । आप्त्वा तं कामं य्यस्मै कामायैनान्युङ्क्ते 'विमुच्च्यद्ध्वमघ्न्या' इत्त्यघ्न्या हैते देवत्रा 'देवयाना' इति दैवꣳ ह्येभिः कर्म्म करो'त्त्यगन्म तमसस्पारमस्ये'त्त्यशनाया वै तमोऽगन्मास्या अशनायायै पारमित्त्ये'तज्ज्योतिरापामेति ज्योतिर्ह्याप्नोति यो देवान्यो यज्ञमथैनानुदीचः प्राचः प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुस्ता-नद्ध्वर्यवे ददाति स हि तैः करोति ताँस्तु दक्षिणानां कालेऽनुदिशेत् ॥ २१ ॥ (B)

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

[आत्ममध्ये कुशगुच्छोपधानादि]

अथ † दर्भस्तम्बमुपदधाति । एतद्वै देवा ओष-धीरुपादधत तथैवैतद्यजमान ओषधीरुपधत्ते ॥ १ ॥ यद्वेव दर्भस्तम्बमुपदधाति । जायत एष एतद्यच्चीयते स एष सर्वस्मा अन्नाय जायत उभयम्वेतदन्नं य्यद्दर्भा आपश्च ह्येता ओषधयश्च या वै वृत्राद्बीभत्समाना-

* का० श्रौ० सू० १७. २. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७३ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा– का० श० ९१. २; कठ० १६. १३; कपि० २५. ४; मै० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

† कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् (का० श्रौ० सू० १७. ३. १) ।

ऽआपो धन्व दृभन्त्य ऽउदुायँस्ते दृभ्भाऽअभवन्न्यदृभन्त्य-ऽउदुायँस्तस्म्माद्दृभ्भास्ता हैताः शुद्धा मेद्ध्या ऽआपो व्वृत्राभिप्प्रक्षरिता यद्दृभ्भा यदु दृभ्भास्तेनौषधय ऽउभयेनैवैनमेतदुन्नेन प्प्रीणाति ॥ २ ॥ सीतासमरे । व्वाग्वै सीता समरः प्प्राणा वै सीतास्तासामयः समयो व्वाचि वै प्राणेभ्यो ऽन्नं धीयते मद्ध्यतो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीᳬ सर्वं व्वा-ऽअनिरुक्तः सर्वेणैवास्मिन्नेतदुन्नं दधाति ॥ ३ ॥ अथैनमभिजुहोति । जायत ऽएष ऽएतद्यच्चीयते स ऽएष सर्वस्म्मा ऽअन्नाय जायते सर्वस्यो ऽअस्यैष रसो यदाज्यमपां च ह्येष ऽओषधीनां च रसोऽस्यैवैनमेतत्त्सर्वस्य रसेन प्प्रीणाति यावानु वै रसस्तावानात्मानेनैवैनमेतत्त्सर्वेण प्प्रीणाति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव्वत्त्सरः संव्वत्त्सरोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुन्नेन प्प्रीणाति ॥ ४ ॥ यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै यत्रैतं प्राणा ऽऋषयोऽग्रेऽग्निः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेतं पुरस्ताद्भागमकुर्वत तस्म्मात्पुरस्ताद्भागास्तद्यदभिजुहोति य-ऽएवास्मिंस्ते प्प्राणा ऽऋषयः पुरस्ताद्भागमकुर्वत तानेवैतत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ५ ॥ यद्वेवैनमभिजुहोति । एतद्वै यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाᳬसि तेभ्य ऽएतं पुरस्ताद्भागं करोति तान्येवैतत्प्रीणात्याज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥ यद्वेवैनमभिजुहोति ।

एतद्वै देवा ऽबिभयुर्द्दीर्घं वा ऽइदं कर्म्म यद्वै न ऽइममिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतामेतस्य कर्म्मणः पुरस्तात्सᳬस्थामपश्यँस्तमत्रैव सर्व्वꣳ समस्थापयन्नत्राचिन्वँस्तथैवैनमयमेतदत्रैव सर्व्वꣳ सᳬस्थापयत्यत्र चिनोति ॥ ७ ॥ 'सजूरब्द' ऽइति चितिः । 'अयवोभिरि'[1]ति पुरीषꣳ 'सजूरुषा' ऽइति चिति'ररुणीभिरि'[2]ति पुरीषꣳ 'सजोषसावश्विने'[3]ति चितिर्द्दꣳ'सोभिरि'[4]ति पुरीषꣳ 'सजूः सूर'[5] ऽइति चिति'रेतशेने'[6]ति पुरीषꣳ 'सजूर्वैश्वानर'[7] ऽइति चिति'रिडये'[8]ति पुरीषं 'घृतेने'[9]ति चितिः '[10]स्वे'ति पुरीषꣳ 'हेति[11]' चितिः ॥ ८ ॥ त्रयोदशैता व्याहृतयो भवन्ति । त्रयोदश मासाः संवत्सरस्त्रयोदशाग्नेश्चितिपुरीषाणि यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्याज्येन जुहोत्यग्निरेष यदाज्यमग्निमेवैतच्चिनोति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावन्तमेवैनमेतच्चिनोत्यूर्द्ध्वामुद्गृह्णञ्जुहोत्यूर्द्ध्वं तदग्निं चितिभिश्चिनोति ॥ ९ ॥ (C)

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (७) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (९) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (११) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ । (१३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७४ ।

(C) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा–का० श० ९. १. ३ ।

[कर्षणक्रमेण सीतास्वुदकप्रक्षेपः]

अथोदचमसान्निनयति *। एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना वृष्टिमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १ ॥ उदचमसा भवन्ति। आपो वै वृष्टिर्वृष्टिमेवास्मिन्नेतद्दधात्यौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःस्रक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्यो वृष्टिं दधाति ॥ २ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ३ ॥ द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति। द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ४ ॥ स वै कृष्टे निनयति। तस्मात्कृष्टाय वर्षति स यत्कृष्ट ऽएव निनयेन्नाकृष्टे कृष्टायैव वर्षेन्नाकृष्टायाथ यदकृष्ट ऽएव निनयेन्न कृष्टेऽकृष्टायैव वर्षेन्न कृष्टाय कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मात्कृष्टाय चाकृष्टाय च वर्षति ॥ ५ ॥ त्रीन्कृष्टे † चाकृष्टे च निनयति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वृष्टिं दधाति ॥ ६ ॥ यद्वेवोदचमसान्निनयति। एतद्वा ऽअस्मिन्देवाः संस्करिष्यन्तः पुरस्तादपो दधुस्तथैवास्मिन्नयमेतत्संकरिष्यन्पुरस्तादपो दधाति ॥ ७ ॥ त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति। त्रिवृ-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ३।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ४, ५।

दग्निर्यावानग्निर्यावत्त्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ८ ॥ द्वादशोदचमसान्क्कृष्टे निनयति । द्वादश मासाः संवत्त्सरः संवत्त्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्त्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥९॥ स वै कृष्टे निनयति । प्राणेषु तदपो दधाति स यत्कृष्ट ऽएव निनयेन्नाकृष्टे प्प्राणेष्वेवापः स्युर्न्नेतरस्मिन्नात्मन्नथ यदकृष्ट ऽएव निनयेन्न कृष्ट ऽआत्मन्नेवापः स्युर्न्न प्राणेषु कृष्टे चाकृष्टे च निनयति तस्मादिमा ऽउभयत्रापः प्प्राणेषु चात्मँश्च ॥ १० ॥ त्रीन्क्कृष्टे चाकृष्टे च निनयति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्त्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदपो दधाति ॥ ११ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशो वै वज्ज्र ऽएतेनैवास्यैतत्पञ्चदशेन वज्ज्रेण सर्व्वं पाप्मानमपहन्ति ॥१२॥ अथ * सर्व्वौषधं वपति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवँश्चेतयद्ध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्ते चेतयमाना ऽअन्नमेव चितिमपश्यँस्तामस्मिन्नदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥१३॥ सर्व्वौषधं भवति । † सर्व्वमेतदन्नं यत्सर्व्वौषधꣳ सर्व्वमेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति तेषामेकमन्नमुद्धरेत्तस्य नाश्नीयाद्यावज्जीवमौदुम्बरेण चमसेन तस्योक्तो बन्धुश्चतुःस्रक्तिना चतस्रो वै दिशः सर्व्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नं दधात्यनुष्टुब्भिर्व्वपति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचो वाऽअन्नमद्यते ॥ १४ ॥ तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्व्वपति । त्रिवृदग्निर्यावा-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ६ ।

† 'सर्व्वमेव तदन्नम्' इति 'ख–ग' पुस्तकयोः ।

नग्निरुर्षावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥१५॥ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निरुर्षावानग्निरुर्षावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १६ ॥ स वै कृष्टे वपति । तस्मात्कृष्टेऽन्नं पच्यते *स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे कृष्ट एवान्नं पच्येत नाकृष्टेऽथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्टेऽकृष्टएवान्नं पच्येत न कृष्टे कृष्टे चाकृष्टे च वपति तस्मात्कृष्टे चाकृष्टे चान्नं पच्यते ॥ १७ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निरुर्षावानग्निरुर्षावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतदन्नं दधाति ॥ १८ ॥ यद्वेव सर्वौषधं वपति । एतद्वा एनं देवाः सँस्करिष्यन्तः पुरस्तात्सर्वेण भेषजेनाभिषज्यँस्तथैवैनमयमेतत्संकरिष्यन्पुरस्तात्सर्वेण भेषजेन भिषज्यति ॥ १९ ॥ सर्वौषधं भवति । सर्वमेतद्भेषजं यत्सर्वौषधꣳ सर्वेणैवैनमेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २० ॥ तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्वपति । त्रिवृदग्निरुर्षावानग्निरुर्षावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २१ ॥ द्वादशभिर्ऋग्भिः कृष्टे † वपति । द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निरुर्षावानग्निरुर्षावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्भिषज्यति ॥ २२ ॥ स वै कृष्टे वपति । प्राणाँस्तद्भिषज्यति स यत्कृष्ट एव वपेन्नाकृष्टे प्राणानेव भिषज्येन्नेतरमात्मानमथ यदकृष्ट एव वपेन्न कृष्ट आत्मानमेव

* 'यत्कृष्टे' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः ।

† का० श्रौ० सू० १७. ३. ८ ।

भिषज्येन्न प्राणान्कृष्टे चाकृष्टे च वपति प्राणाँश्च तदा-त्मानं च भिषज्यति ॥ २३ ॥ तिसृभिः कृष्टे चाकृष्टे च वपति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन-मेतद्भिषज्यति ॥ २४ ॥ पञ्चदशोदचमसान्निनयति । पञ्चदशभिर्ऋग्भिर्वपति तत्त्रिंशत्त्रिंशदक्षरा विराड्वि-राडु कृत्स्नमन्नं सर्वमेवास्मिन्नेतत्कृत्स्नमन्नं दधाति ॥२५॥ 'या ऽओषधीः पूर्वा जाताः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरे'त्यृतवो वै देवास्तेभ्य ऽएतास्त्रिः पुरा जायन्ते वसन्ता प्रावृषि शरदि 'मनै नु बभ्रूणामहमि'ति सोमो वै बभ्रुः सौम्या-ऽओषधय ऽऔषधः पुरुषः शतं धामानी'ति यदिदं शतायुः शतार्घः शतवीर्य ऽएतानि हास्य तानि 'शतं धामानि सप्त चे'ति य ऽएवेमे सप्त शीर्षन्प्राणास्ताने-तदाह ॥ २६ ॥ 'शतं वो ऽअम्ब धामानि । सहस्रमुत वो रुह ऽइति यदिदं शतधा च सहस्रधा च विरूढा 'ऽअधा शतक्रत्वो यूयमिमं मे ऽअगदं कृते'ति यमिमं भिषज्यामीत्येतत् ॥ २७ ॥ ता ऽएता ऽएकव्याख्यानाः । एतमेवाभि यथैतमेव भिषज्येदेतं पारयेत्ता ऽअनुष्टुभो भवन्ति वाग्वा ऽअनुष्टुब्वागु सर्वं भेषजं सर्वेणैवैन-मेतद्भेषजेन भिषज्यति ॥ २८ ॥ अथातो निरुक्तानिरुक्ता-नामेव । यजुषा द्वावनड्वाहौ युनक्ति तूष्णीमितरान्यजुषा चतस्रः सीताः कृषति तूष्णीमितरास्तूष्णीं दर्भस्तम्ब-

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ७५ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ७६ ।

•मुपदधाति यजुषाभिजुहोति तूष्णीमुदचमसान्निनयति यजुषा वपति ॥ २९ ॥ प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति य ऽएवं विद्वानेतदेवं करोति बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोर्बाह्यानि रूपाणि निरुक्तानि भवन्त्यन्तराण्यनिरुक्तानि ॥ ३० ॥ (D)

द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[सोमक्रयादि]

चितो गार्हपत्यो भवति । अचित ऽआहवनीयोऽथ राजानं क्रीणात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीयोऽथ योऽयं वायुः पवत ऽएष सोम ऽएतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष ऽइमौ लोकावन्तरेण पवते ॥ १ ॥ यद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्निः प्राणः सोम ऽआत्मँस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतः ॥ २ ॥

एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. १. ४; कठ० सं० १६. १३; कपि० सं० २५. ४; मै० सं० ११. ७. १३; तै० सं० ४. २. ६ ।

षद्वेव चिते गार्हपत्ये । अचित ऽआहवनीयेऽथ राजानं क्रीणात्यात्मा वा ऽअग्नी रसꣳ सोम ऽआत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तꣳ ॥ ३ ॥ राजानं क्रीत्वा पर्य्युह्य । अथास्मा ऽआतिथ्यꣳ हविर्न्निर्वपति तस्य * हविष्कृता व्वाचं व्विसृजतेऽथ वा ऽएतद्व्यतिषजत्यध्वरकर्म्म चाग्निकर्म्म च कर्म्मणꣳ समानतायै समानमिदं कर्म्मासदिति ॥ ४ ॥ षद्वेव व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्निꣳ प्राणोऽध्वर ऽआत्मँस्तत्प्राणं मध्यतो दधाति तस्मादयमात्मन्प्राणो मध्यतꣳ ॥ ५ ॥ षद्वेव व्यतिषजति । आत्मा वा ऽअग्नी रसोऽध्वर ऽआत्मानं तद्रसेनानुषजति तस्मादयमान्तमेवात्मा रसेनानुषक्तोऽथाहवनीयस्यार्द्धमेति ॥ ६ ॥ तद्धैके । उभयत्रैव † पलाशशाखया व्युदूहन्त्युभयत्र वै चिनोतीति न तथा कुर्य्यादवस्यति वात्र गार्हपत्येनोर्द्ध्व ऽएवाहवनीयेनं रोहति तस्मात्तथा न कुर्य्यात् ॥ ७ ॥ अथ गार्हपत्य ऽएवोषान्निवपति । नाहवनीयेऽयं व्वै लोको गार्हपत्यꣳ पशव ऽऊषाऽअस्मिँस्तल्लोके पशून्दधाति तस्मादिमेऽस्मिँल्लोके पशवꣳ ॥ ८ ॥ अथाहवनीय ऽएव पुष्करपर्ण्णमुपदधाति । न गार्हपत्य ऽआपो वै पुष्करपर्ण्णं द्यौराहवनीयो दिवि तदपो दधात्युभयत्र सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽउभयत्र वै व्विक्रियते तस्माद्रेतसोऽधि व्विक्रियाता ऽइति ॥ ९ ॥ ता नाना मन्त्राभ्यां निवपति । मनुष्यलोको वै गार्हपत्यो

---

* शु० य० सं० १. १५. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १७. १. ३ ।

देवलोक ऽआहवनीयो नानो वा ऽएतद्यद्दैवं च मानुषं
ञ्च द्राघीयसा मन्त्रेणाहवनीये निवपति ह्रसीयसा गार्हपत्ये
द्राघीयो हि देवायुषꣳ ह्रसीयो मनुष्यायुषꣳ स पूर्वाः
परिश्रिद्भ्यो गार्हपत्ये सिकता निवपति रेतो वै सिकता-
ऽअस्माद्रेतसोऽधीमा विक्रियान्ता ऽइति ॥ १० ॥ तदाहुः ।
यद्योनिः परिश्रितो रेतः सिकता ऽअथ पूर्वाः परिश्रिद्भ्यो
गार्हपत्ये . सिकता निवपति कथमस्यैतद्रेतोऽपरासिक्तं
परिगृहीतं भवतीत्युल्बं वा ऽऊषास्तद्यदूषान्पूर्वान्निव-
पत्येतेनो हास्यैतदुल्बेन रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भव-
त्यथाहवनीये परिश्रितोऽभिमन्त्रयते तस्योक्तो बन्धुरथ
सिकता निवपति रेतो वै सिकता ऽएतयो ऽअस्यैतद्यो-
न्या रेतोऽपरासिक्तं परिगृहीतं भवति ॥ ११ ॥ अथा-
हवनीय * ऽएवाप्यानवतीभ्यामभिमृशति । न गार्ह-
पत्येऽयं वै लोको गार्हपत्यः स्वर्गो लोक ऽआहवनीयो-
ऽद्धो वा ऽअयमस्मिँल्लोके जातो यजमानः स्वर्ग ऽएव
लोके प्रजिजनयिषितव्यस्तद्यदाहवनीय ऽएवा-
प्यानवतीभ्यामभिमृशति न गार्हपत्ये स्वर्ग ऽएवैनं
तल्लोके प्रजनयति ॥ १२ ॥ अथ लोगेष्टका ऽउपदधाति ।
इमे वै लोका ऽएषोऽग्निर्दिशो लोगेष्टका ऽएषु तल्लोकेषु
दिशो दधाति तस्मादिमा ऽएषु लोकेषु दिशः ॥ १३ ॥
बाह्वेनाग्निमाहरति । आप्ता वा ऽअस्य ता दिशो या-
ऽएषु लोकेष्वथ या ऽइमाँल्लोकान्परेण दिशस्ता ऽअस्मिम-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ९ ।

न्नेतद्दधाति ॥१४॥ [अर्धप्रपाठकः ५३॥] बहिर्वेदेरियं वै वेदिः। आप्ता वा ऽअस्य ता दिशो या ऽअस्यामथ या ऽइमां परेण दिशस्ता ऽअस्मिंमन्नेतद्दधाति ॥ १५ ॥ यद्वेव * लोगेष्टका ऽउपदधाति। प्रजापतेर्विस्रस्तस्य सर्वा दिशो रसोऽनु व्व्यक्षरत्तं य्यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेताभिर्लोगेष्टकाभिस्तꣳ रसमदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति ॥ १६ ॥ बाह्वेनाग्निमाहरति। आप्तो वा ऽअस्य स रसो य ऽएषु लोकेष्वथ य ऽइमाँल्लोकान्पराङ्सोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥ बहिर्वेदेरियं वै वेदिः। आप्तो वा ऽअस्य स रसो योऽस्यामथ य ऽइमां पराङ्सोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधाति ॥ १८ ॥ स्फ्येनाहरति। वज्रो वै स्फ्यो वीर्यं वै वज्रो वित्तिरियं वीर्येण वै वित्तिं विन्दते ॥ १९ ॥ स पुरस्तादाहरति। 'मा [1] मा हिꣳसीज्जनिता यः पृथिव्या' ऽइति प्रजापतिर्वै पृथिव्यै जनिता मा मा हिꣳसीत्प्रजापतिरित्येत'[2]द्यो वा दिवꣳ सत्यधर्म्मा व्व्यानडि'ति यो वा दिवꣳ सत्यधर्म्मा सृजतेत्येतद्य'[3]श्चापश्चन्द्राः प्प्रथमो जजाने'ति मनुष्या वा ऽआपश्चन्द्रा यो मनुष्यान्प्रथमोऽसृजतेत्येत'[4]त्कस्मै देवाय हविषा विधेमे'ति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण परिश्रित ऽआत्मन्नुपदधाति स यः प्प्राच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्प्राचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधा-

---

* का० श्रौ० सू० १७. ३. ११,१२।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२। (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२। (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२। (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०२।

ति ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतः । 'अभ्यावर्त्तस्व पृथिवि[1] यज्ञेन पयसा सहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धु'र्वपां ते ऽअग्निरिषितो ऽअरोहदि'[2]ति यद्वै किञ्चास्याᳫं सास्यै वपा तामग्निरिषित ऽउपादीप्तो रोहति तामाहृत्यान्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यो दक्षिणायां दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो दक्षिणामेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २१ ॥ अथ पश्चात् । 'अग्ने यत्ते[3] शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियमि'तीयं वा ऽअग्निरस्यै तदाह 'तद्देवेभ्यो[4] भरामसी'ति तदस्मै दैवाय कर्म्मणे हराम ऽइत्येतत्तामाहृत्यान्तरेण पुच्छसन्धिमात्मन्नुपदधाति स यः प्रतीच्यां दिशि रसोऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो प्रतीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति स न सम्प्रति पश्चादाहरेन्नेद्यज्ञपथाद्रसमाहराणीतीत ऽइवाहरति ॥ २२ ॥ अथोत्तरतः । 'इषमूर्ज्जमहमित ऽआदमि'तीषमूर्ज्जमहमित ऽआदद ऽइत्येत'दृतस्य[5] योनिमि'ति सत्यं वा ऽऋतᳫं सत्यस्य योनिमित्येत'न्महिषस्य धारामि'त्यग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्त्सर्वमैषणा'दा मा गोषु विशत्वा तनूष्वि'त्यात्मा वै तनूरा मा गोषु चात्मनि च विशत्वित्येत'ज्जहामि[6] सेदिमनिराममीवामि'ति सिकताः प्रध्वᳫंसयति तथैव

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०३ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०४ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ । (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०५ ।

सेदिरुर्व्वानिरा ग्रामीवा तामेतस्यां दिशि दधाति तस्मा-देतस्यां दिशि प्प्रजा ऽअशनायुकास्तामाहृत्यान्तरेण पक्षसन्धिमात्मन्नुपदधाति स य ऽउदीच्च्यां दिशि रसो-ऽत्यक्षरत्तमस्मिन्नेतद्दधात्यथो ऽउदीचीमेवास्मिन्नेतद्दिशं दधाति ॥ २३ ॥ ता ऽएता दिशः । ताः सर्व्वत ऽउप-दधाति सर्व्वतस्तद्दिशो दधाति तस्मात्सर्व्वतो दिशः सर्व्वतः समीचीः सर्व्वतस्तत्समीचीर्द्दिशो दधाति तस्मा-त्सर्व्वतः समीच्च्यो दिशस्ता नानोपदधाति नाना साद-यति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हि दिशस्तिष्ठ-न्नुपदधाति तिष्ठन्तीव हि दिशोऽथो तिष्ठन्न्वै व्वीर्य्य-वत्तरः ॥ २४ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य ऽइष्टकाः । ता-ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्मन्न्ह्येव यजुष्मत्य-ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु ॥ २५ ॥ तदाहुः । कथमस्यैताः पक्वाः श्रृता ऽउपहिता भवन्तीति रसो वा-ऽएताः स्वयꣳ श्रृत ऽउ वै रसोऽथो यद्वै किञ्चैतमग्निं व्वैश्वानरमुप निगच्छति तत ऽएव तत्पक्वꣳ श्रृतमुपहितं भवति ॥ २६ ॥ * अथोत्तरवेदिं निवपति । इयं वै व्वेदि-र्द्यौरुत्तरवेदिर्द्दिशो लोगेष्टकास्तद्यदन्तरेण व्वेदिं चोत्तर-वेदिं च लोगेष्टका ऽउपदधातीमौ तल्लोकावन्तरेण दिशो दधाति तस्मादिमौ लोकावन्तरेण दिशस्तां रुयुगमात्रीं वा सर्व्वतः करोति चत्वारिꣳशत्पदां वा यतरथा काम-येताथ सिकता निवपति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २७ ॥ ता-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १४ ।

ऽउत्तरवेदौ * निवपति । योनिर्वा ऽउत्तरवेदिर्योनौ तद्रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत्प्रजनिष्णु भवति ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति सर्वस्मिँस्तदात्मन्रेतो दधाति तस्मात्सर्वस्मादेवात्मनो रेतः सम्भवति ॥ २८ ॥ 'अग्ने तव श्रवो वय' ऽइति । धूमो वा ऽअस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिँल्लोके श्रावयति 'महि भ्राजन्ते ऽअर्चयो विभावसवि'ति महतो भ्राजन्तेऽर्चयः प्रभूवसवित्येतद्- 'बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यमि'ति बलं वै शवो बृहद्भानो बलेनान्नमुक्थ्यमित्येतद्दधासि 'दाशुषे कव' ऽइति यजमानो वै दाश्वान्दधासि यजमानाय कव ऽइत्येतत् ॥ २९ ॥ 'पावकवर्चाः शुक्रवर्चा' ऽइति । पावकवर्चा ह्येष शुक्रवर्चा- 'ऽअनूनवर्चा ऽउदियर्षि भानुने'त्यनूनवर्चा ऽउद्दीप्यसे भानुनेत्येत'त्पुत्रो मातरा विचरन्नुपावसी'ति पुत्रो ह्येष मातरा विचरन्नुपावति 'पृणक्षि रोदसी ऽउभे' ऽइतीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष ऽउभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमाम् ॥ ३० ॥ 'ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुशस्तिभिरि'ति । ऊर्जो नपाज्जातवेदः सुष्टुतिभिरित्येत'न्मन्दस्व धीतिभिर्हित' ऽइति दीप्यस्व धीतिभिर्हित ऽइत्येत'त्त्वे ऽइषः सन्दधुर्भूरि-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १५ ।

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०६ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (७) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० १०७ । (९) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ । (११) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८ ।

वर्प्पस' ऽइति त्त्वे ऽइषः सन्दधुर्बहुवर्प्पस ऽइत्त्येत'च्चित्रोतिर्यो वामजाता' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥३१॥ 'इरज्ज्यन्नग्ने प्प्रथयस्व जन्तुभिरि'ति । मनुष्या वै जन्तवो दीप्प्यमानोऽग्ने प्प्रथस्व मनुष्यैरित्त्येत'दस्म्मे रायो ऽअमर्त्त्यें'त्त्यस्म्मे रयिं दधदमर्त्त्यैत्त्येत'त्स दर्शतस्य वपुषो विराजसी'ति दर्शतस्य ह्येष वपुषो विराजति 'पृणक्षि सानसिं क्रतुमि'ति पृणक्षि सनातनं क्रतुमित्त्येतत् ॥ ३२ ॥ 'इष्कर्तारमद्ध्वरस्य प्प्रचेतसामि'ति । अद्ध्वरो वै यज्ञः प्प्रकल्पयितारं ज्ञयज्ञस्य प्प्रचेतसमित्त्येत'त्क्षयन्तः राधसो मह' ऽइति क्षयन्तः राधसि महतीत्त्येत'द्राति वामस्य सुभगां महीमिषमि'ति रातिं वामस्य सुभगां महतीमिषमित्त्येत'द्धासि सानसिः रयिमि'ति दधासि सनातनः रयिमित्त्येतत् ॥ ३३ ॥ 'ऋतावानमि'ति । सत्त्यावानमित्त्येत'न्महिषमि'त्त्यग्निर्वै महिषो 'विश्श्वदर्शतमि'ति विश्श्वदर्शतो ह्येषो'ऽग्निः सुम्म्नाय दधिरे पुरो जना' ऽइति यज्ञो वै सुम्म्नं यज्ञाय वा ऽएतं पुरो दधते 'श्रुत्कर्णः सप्प्रथस्तमं त्वा गिरा दैव्व्यं मानुषा युगे'त्त्याश्रृण्वन्तः सप्प्रथस्तमं त्वा गिरा देवं मनुष्या हवामह ऽइत्त्येतत् ॥ ३४ ॥ स ऽएषोऽग्निरेव

(१) शु० य० सं० अ १२ क० १०८ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० १०८
(३) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९
(५) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० १०९
(७) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (८) शु० य० सं० अ० १२ क० ११०
(९) शु० य० सं० अ० १२ क० ११० । (१०) शु० य० सं० अ० १२ क० ११०
(११) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१२) शु० य० सं० अ० १२ क० १११
(१३) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ । (१४) शु० य० सं० अ० १२ क० १११ ।

वैश्वानरः । एतत्षड्ऋचमारम्भायैवेमाः * सिकता न्न्युप्य-न्तेऽग्निमेवास्मिन्नेतद्वैश्वानरꣳ रेतो भूतꣳ सिञ्चति षड्ऋचेन षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो वैश्वानरः ॥ ३५ ॥ तदाहुः । यद्वैतः सिकता ऽउच्च्यन्ते किमासाꣳ रेतो रूपमिति शुक्ला ऽइति ब्रूयाच्छुक्लꣳ हि रेतोऽथो पृश्नय ऽइति पृश्नीव हि रेतः ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यदार्द्रꣳ रेतः शुष्काः सिकता निवपति कथमस्यैता ऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्तीति रसो वै छन्दाꣳस्यार्द्रꣳ ऽउ वै रसस्तद्यदेनाश्छन्दोभिर्न्नि-वपत्येवमु हास्यैता ऽआर्द्रा रेतोरूपं भवन्ति ॥ ३७ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्तीति द्वे वा ऽहोरात्रे शुक्लं च कृष्णं च द्वे सिकते शुक्ला च कृष्णा चैवमु हास्यैता ऽअहोरात्राभ्यामुपहिता भवन्ति ॥ ३८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैता ऽअहोरात्रैः सम्पन्ना-ऽअन्न्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भवन्तीत्यनन्तानि वा ऽअहोरात्राण्यनन्ताः सिकता ऽएवमु हास्यैता ऽअहो-रात्रैः सम्पन्ना ऽअन्न्यूना ऽअनतिरिक्ता ऽउपहिता भव-न्त्यथ कस्मात्समुद्रियं छन्द ऽइत्यनन्तो वै समुद्रोऽनन्ताः सिकतास्तस्मात्समुद्रियं छन्दः ॥३९॥ तदाहुः। कथमस्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्तीति मनो वै यजुस्तदिदं मनो यजुः सर्वाः सिकता ऽअनुविभवत्येवमु हास्यैताः पृथङ् नाना यजुर्भिरुपहिता भवन्ति ॥ ४० ॥ तदाहुः ।

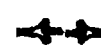
* का० श्रौ० सू० १७. ३. १५

कथमस्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्तीति यदेवैना-ऽएतेन षडृचेन निवपति यावन्ति हि सप्तानां छन्दसाम-क्षराणि तावन्त्येतस्य षडृचस्याक्षराण्येवमु हास्यैताः सर्वैश्छन्दोभिरुपहिता भवन्ति ॥ ४१ ॥ यद्वेव सिकता निवपति । प्रजापतिरेषोऽग्निः सर्वमु ब्रह्म प्रजापतिस्तद्धैतद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नं यत्सिकता ऽअथ यदनुत्सन्नमिदं तद्यो-ऽयमग्निश्चीयते तद्यत्सिकता निवपति यदेव तद् ब्रह्मण-ऽउत्सन्नं तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ता ऽअसंख्याता ऽअप-रिमिता निवपति को हि तद्वेद यावत्तद् ब्रह्मण ऽउत्सन्नꣳ स ह वा ऽएतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य-ऽएवं विद्वान्सिकता निवपति ॥ ४२ ॥ तदाहुः । कैतासाम-संख्यातानाꣳ संख्येति द्वे ऽइति ब्रूयाद् द्वे हि सिकते शुक्ला च कृष्णा चाथो सप्तविꣳशतिशतानीति ब्रूयादेतावन्ति हि संवत्सरस्याहोरात्राण्यथो द्वे द्वापञ्चाशे शते ऽइत्येता-वन्ति ह्येतस्य षडृचस्याक्षराण्यथो पञ्चविꣳशतिरिति पञ्चविꣳशꣳ हि रेतः ॥ ४३ ॥ ता ऽएता यजुष्मत्य-ऽइष्टकाः । ता ऽआत्मन्नेवोपदधाति न पक्षपुच्छेष्वात्म-न्ह्येव यजुष्मत्य ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते न पक्षपुच्छेषु न सादयति नेद्रेतः प्रजातिꣳ स्थापयानीति ॥ ४४ ॥ अथैना * ऽआप्यानवतीभ्यामभिमृशति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तमाप्याययति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तमाप्यायते सौमीभ्यां प्राणो वै सोमः प्राणं तद्रेतसि दधाति

* का० श्रौ० सू० १७. ३. १६ ।

तस्माद्रेतः सिक्तं प्राणमभिसम्भवति पूयेद्ध यद्वते ष्प्राणान्त्सम्भवेदेषो हैवात्र सूददोहाः ष्प्राणो वै सोमः ष्प्राणः सूददोहाः ॥ ४५ ॥ [1]'आप्यायस्व समेतु ते । विश्श्वतः सोम ऽवृष्ण्यमि'ति रेतो वै ऽवृष्ण्यमाप्प्यायस्व समेतु ते सर्व्वतः सोम रेत ऽइत्त्येत'[2]द्भवा वाजस्य सङ्गथ' ऽइत्त्यन्नं वै वाजो भवान्नस्य सङ्गथ ऽइत्त्येत'[3]त्सं ते पयाꣳसि समु यन्तु वाजा' ऽइति रसो वै पयोऽन्नं वाजाः सं ते रसाः समु यन्त्वन्नानीत्त्येत'[4]त्सं ऽवृष्ण्या-न्न्यभिमातिषाह' ऽइति सहः रेताꣳसि पाप्प्मसह ऽइत्त्ये-त'[5]दाप्प्यायमानो ऽअमृताय सोमे'ति ष्प्रजात्यां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता 'दिवि [6]श्श्रवाꣳस्युत्तमानि धिष्ष्वे'ति चन्द्रमा वा ऽअस्य दिवि श्रव ऽउत्तमः स ह्येन-ममुष्मिँल्लोके श्श्रावयति द्वाब्भ्यामाप्प्याययति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४६ ॥ अथातः सम्पदेव । चतस्रो लोगेष्टका ऽउपदधाति षडृचेन निवपति द्वाब्भ्यामाप्प्याययति तद् द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्त्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ४७ ॥ (A)

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (२) शु० य० सं० अ० १२ क० ११२ । (३) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (४) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (५) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ । (६) शु० य० सं० अ० १२ क० ११३ ।

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा– का० श० ९. २. १; कठ० सं० १६. १४; कपि० सं० २५. ५; मै० सं० ११. ७. १४; तै० सं० ४. २. ७ ।

[आनडुहे चर्मणि प्रथमचितीष्टकानामुपधानादि]

आप्प्यानवतीब्भ्यामभिमृश्श्य। प्रत्येत्यातित्थ्येन * प्प्रचरत्त्यातित्थ्येन प्प्रचर्य्य प्प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरति प्प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य्याथैतां चर्म्मणि चितिꣳ समवशमयन्ति तद्यच्चर्म्मणि चर्म्म वै रूपꣳ रूपाणामुपाप्त्यै लोमतो लोम वै रूपꣳ रूपाणामुपाप्त्यै रोहिते रोहिते ह सर्वाणि रूपाणि सर्वेषाꣳ रूपाणामुपाप्त्या ऽआनडुहेऽग्निरेष यदनड्वानग्निरूपाणामुपाप्त्यै प्प्राचीनग्ग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ १ ॥ तदग्रेण गार्हपत्यम् । अन्तर्वेद्युत्तरलोम प्प्राचीनग्ग्रीवमुपस्तृणाति तदेतां चितिꣳ समवशमयन्त्यथ प्प्रोक्षति तद्यत्प्रोक्षति शुद्धमेवैतन्मेध्यं करोत्याज्येन तद्धि शुद्धं मेद्ध्यमथो ऽअनब्भ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्धविराज्येन प्प्रोक्षन्ति तूष्णीमनिरुक्तं वै तद्यत्तूष्णीꣳ सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवैतच्छुद्धं मेध्यं करोत्यथो ऽअनब्भ्यारोहाय न हि किञ्चनान्यद्धविस्तूष्णीं प्रोक्षन्ति ॥ २ ॥ यद्वेव प्प्रोक्षति । हविर्वा ऽएतत्तदेतदभिघारयति यद्वै हविरब्भ्यक्तं ऽयदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेद्ध्यमाज्येनाज्येन हि हविरभिघारयन्ति तूष्णीं तूष्णीꣳ हि हविरभिघारयन्ति दर्ब्भैस्ते हि शुद्धा मेध्या ऽअग्नेरग्रꣳ हि देवानाम् ॥ ३ ॥ तदाहुः । यत्प्रथमामेव चितिं प्रोक्षति कथमस्यैष सर्वोऽग्निः प्प्रोक्षितो भवति कथं चर्म्मणि प्प्रणीतः कथमश्श्वप्प्रणीत-

* प्रथमचितेः सिकताप्रच्छादनमारभ्य तस्या आलम्भनान्तं कर्मजातं निष्पाद्य आतिथ्याया अवशिष्टं यच्छूर्पाद्धविरुद्वपन-निष्पवनादि तत आरभ्य उपसदन्तं कर्म कृत्वा अन्तःपात्यस्य पुरस्ताद्वेदिमध्ये प्राग्ग्रीवस्योत्तरलोम्नश्चर्मणः स्तृतस्योपरि प्रथमचितेः सर्वा इष्टका निदध्यात् । (का० श्रौ० सू० वृ० १७. ३. १७) ।

ऽइति यदेवात्र सर्वासां चितीनामिष्टकाः प्प्रोक्षत्येवमु
-हास्यैष सर्वोऽग्निः प्प्रोक्षितो भवत्येवं चर्म्मणि प्प्रणीत-
ऽएवमङ्गत्वप्प्रणीत ऽउद्यच्छन्त्येतां चितिम् ॥ ४ ॥ अथा-
हाग्निभ्यः प्प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति । एतद्वै देवानुप-
प्प्रैष्यत ऽएतं यज्ञं तथंस्यमानान्रक्षाथंसि नाष्ट्रा ऽअजि-
घाथंसन्न यक्ष्यद्ध्वे न यज्ञं तथंस्यद्ध्व ऽइति तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वज्र्रान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्प्राहरँस्तैरेनानस्तृ-
ण्वत तान्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञमतन्वत ॥ ५ ॥
तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं नु तानि रक्षा-
थंसि देवैरेवोपहतानि यत्त्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वंस्त-
त्करवाणीत्यथो यदेव रक्षो यः पाप्प्मा तेभ्य ऽएता-
नग्नीनेता ऽइष्टका वज्र्रान्क्षुरपवीन्कृत्वा प्प्रहरति
तैरेनान्त्स्तृणुते तान्त्स्तृत्वाभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते
॥ ६ ॥ तद्यदग्निभ्य ऽइति । बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेता-
श्चितयोऽथ यत्प्रह्रियमाणेभ्य ऽइति प्र हि हरति ॥ ७ ॥
तद्धैकेऽन्वाहुः । 'पुरीष्यासो[1] ऽअग्नयः प्प्रावणेभिः सजो-
षस' ऽइति प्रायणरूपं न तथा कुर्य्यादाग्नेयीरेव गायत्रीः
कामवतीरनुब्रूया'द्[2]ा ते वत्सो मनो यमत्तुभ्यं ता ऽअङ्गिर-
स्तमाग्निः प्प्रियेषु धामस्वि'ति ॥ ८ ॥ आग्नेयीरन्वाह ।
अग्निरूपाणामुपाप्प्त्यै कामवतीः कामानामुपाप्प्त्यै गायत्री-
र्गायत्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतो
भूतं सिञ्चति तिस्रस्त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा

(१) ऋ० सं० ३. २१. ४; शु० य० सं० १२. ५०। (२) शु० य० सं० अ०
१२ क० ११५–११७।

तावतैवैनमेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति ताः सप्त सम्पद्यन्ते सह त्रिरनूक्ताभ्याꣳ सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवत्युपाꣳश्वन्न्वाह रेतो वा ऽअत्र यज्ञ ऽउपाꣳशु वै रेतः सिच्यते पश्चादनुब्रुवन्नन्न्वेति छन्दोभिरेवैतद्यज्ञं पश्चादभिरक्षन्नेति ॥ ९ ॥ अथाश्वꣳ शुक्लं पुरस्तान्नयन्ति । एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽइह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्न्युरिति त ऽएतं वज्रमपश्यन्नमुमेवादित्यमसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समाश्नुवत तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वज्रेण पुरस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्राऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रे स्वस्ति समश्नुत ऽआगच्छन्त्यग्निं दक्षिणतः * पुच्छस्य चितिमुपनिदधत्युत्तरतोऽश्वमाक्रमयन्ति ॥ १० ॥ तमुत्तरार्द्धेनाग्नेः । अन्तरेण परिश्रितः प्प्राञ्चं नयन्ति तत्प्राच्च्यै दिशः पाप्प्मानमपहन्ति तं दक्षिणा तद्दक्षिणायै दिशः पाप्प्मानमपहन्ति तं प्रत्यञ्चं तत्प्रतीच्च्यै दिशः पाप्प्मानमपहन्ति तमुदञ्चं तदुदीच्च्यै दिशः पाप्प्मानमपहन्ति सर्वाभ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥ † तं प्रत्यञ्चं रुषन्तम् । एतां चितिमवघ्रापयत्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्व ऽइमा ऽउ सर्वाः प्प्रजा या ऽइमा ऽइष्टकास्तद्यदवघ्रापयत्यसावेव तदादित्य-

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २२ ।
† अत्र शतम् ४२००; का० श्रौ० सू० १७. ३. २६ ।

ऽइमाः प्प्रजा ऽअभिजिग्घ्रति तस्म्मादु हैतत्सर्व्वोऽस्म्मीति मन्न्यते प्प्रजापतेर्व्वीर्र्येण तद्यत्प्रत्यञ्चं र्र्यन्तमवग्घ्रापयति प्प्रत्यङ् ह्येवैष यन्निमाः सर्व्वाः प्प्रजा ऽअभिजिग्घ्रति ॥ १२ ॥ यद्वेवावग्घ्रापयति । असौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽश्श्व ऽइम ऽउ लोका ऽएताः स्वयमातृण्णास्तद्यदवग्घ्रापयत्यसावेव तदादित्य ऽइमाँल्लोकान्त्सूत्रे समावयते तद्यत्तत्सूत्रमुपरि तस्य बन्धुः ॥ १३ ॥ यद्वेवावग्घ्रापयति । अग्निर्द्देवेब्भ्य ऽउदक्क्रामत्सोऽपः प्प्राविशत्ते देवाः प्प्रजापतिमब्ब्रुवँस्त्वमिममन्न्विच्छ स तुब्भ्यꣳ स्वाय पित्र ऽआविर्ब्भविष्यतीति तमश्श्वः शुक्लो भूत्वान्न्वैच्छत्तमद्भ्य ऽउपोदास्रुतं पुष्करपर्ण्णे विवेद तमब्भ्यवेक्षाञ्चक्रे स हैनमुदुवोष तस्म्मादश्श्वः शुक्ल ऽउदुष्टमुख ऽइवाथो ह दुरक्षो भावुकस्तमु वा ऽऋत्त्वेव हिꣳसित्त्वेव मेने तꣳ होवाच व्वरं ते ददामीति ॥ १४ ॥ स होवाच । यस्त्वानेन रूपेणान्न्विच्छाद्विन्दादेव त्वा स ऽइति स यो हैनमेतेन रूपेणान्न्विच्छति विन्दति हैनं वित्त्वा हैवैनं चिनुते ॥ १५ ॥ स शुक्लः स्यात् । तद्ध्येतस्य रूपं र्य ऽएष तपति यदि शुक्लं न विन्देदप्प्यशुक्लः स्यादश्श्वस्त्वेव स्याद्यद्यश्श्वं न विन्देदप्प्यनड्वानेव स्यादाग्नेयो वा ऽअनड्वानग्निरु सर्व्वेषां पाप्प्मनामपहन्ता ॥ १६ ॥ अथातोऽधिरोहणस्यैव । तꣳ हैके पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहन्ति पश्च्चाद्वा प्प्राञ्चं न तथा कुर्र्यात्पशुरेष यदग्निर्र्यो वै पशुं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमधिरोहति विषाणाब्भ्यां तꣳ हन्त्यथ यः पश्चात्प्राञ्चं

पद्भ्यां तमात्मनैवैनमारोहेद्यं व्वा ऽआत्मना पशुमारो-
हन्ति स पारयति स न हिनस्त्युत्तरतो ग्ध हि कञ्च
पशुमारोहन्त्युत्तरत ऽएवैनमारोहन्त्यारुह्याग्निमौत्तरवेदिकं
कर्म्म कृत्वात्मन्नग्निं गृह्णीत ऽआत्मन्नग्निं गृहीत्वा सत्यछ
साम गायति पुष्करपर्णमुपदधाति तस्यातः ॥ १७ ॥
अथैतद्ध साये भूतेऽश्वं परिणयन्ति । एतद्वै देवा ऽअबि-
भयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्न्युरिति
तस्मा ऽएतं व्वज्रमभिगोप्तारमकुर्वन्नमुमेवादित्यमसौ वा-
ऽआदित्य ऽएषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअयमेतं व्वज्रमभि-
गोप्तारं करोति ॥ १८ ॥ तं व्वा ऽउपास्तमयमादित्यस्य
* परिणयति । एष व्वा ऽअस्य प्प्रत्यक्षं दिवा गोप्ता
भवति रात्रिसाचयान्न्यु वै रक्षाᳬसि रात्र्या ऽएवास्मा
ऽएतं व्वज्रमभिगोप्तारं करोति सर्व्वतः परिणयति सर्व्वत-
ऽएवास्मा ऽएतं व्वज्रमभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः
परिणयति त्रिवृतमेवास्मा ऽएतं व्वज्रमभिगोप्तारं करो-
त्यथैनमुदञ्चं प्राञ्चं प्रसृजति तस्योक्तो बन्धुरथ स
पुनर्व्विपल्ययते तस्योपरि बन्धुः ॥ १९ ॥ (B)

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०५ ॥

* का० श्रौ० सू० १७. ३. २५ ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९ २. २; कठ सं० १६. ११; कपि० २५. २; मै० सं० ११. ७. ११ तै० सं० ४. २. ४ ।

[अग्निग्रहणम्, सत्यसामगानम्, पुष्करपर्णोपधानं च]

आत्मन्नग्निं गृह्णीते चेष्यन् । आत्मनो वा ऽएतमधिजनयति याद्दृशाद्वै जायते ताद्दृङ्ङेव भवति स यदात्मन्नगृहीत्वाग्निं चिनुयान्मनुष्यादेव मनुष्यं जनयेन्मर्त्यान्मर्त्यमनपहतपाप्मनोऽनपहतपाप्मानमथ यदात्मन्नग्निं गृहीत्वा चिनोति तदग्नेरेवाद्ध्यग्निं जनयत्यमृतादमृतमपहतपाप्मनोऽपहतपाप्मानꣳ ॥ १ ॥ † स गृह्णाति । 'मयि गृह्णाम्म्यग्ग्रे ऽअग्निमिति तदात्मन्नेवाग्रेऽग्निं गृह्णीते '[2]रायस्प्पोषाय सुप्प्रजास्त्वाय सुवीर्य्यायेति तदु सर्वा ऽआशिष ऽआत्मन्न्गृह्णीते '[3]मामु देवताः सचन्तामि'ति तदु सर्वान्देवानात्मन्गृह्णीते तद्यत्किंचात्मनोऽधि जनयिष्यन्भवति तत्सर्वमात्मन्गृह्णीते स वै तिष्ठन्नात्मन्नग्निं गृहीत्वानूपविश्य चिनोति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशुस्तिष्ठन्गर्भं धित्वानूपविश्य विजायते ॥ २ ॥ अथ सत्यꣳ ‡ साम गायति । एतद्वै देवा ऽअब्रुवन्त्सत्यमस्य मुखं करवाम ते सत्यं भविष्यामः सत्यं नोऽनुवर्त्स्यति सत्यो नः स कामो भविष्यति यत्कामा ऽएतत्करिष्यामह ऽइति ॥ ३ ॥ त ऽएतत्सत्यꣳ साम पुरस्तादगायन् । तदस्य सत्यं मुखमकुर्वंस्ते सत्यमभवन्त्सत्यमेनानन्ववर्त्तत सत्यऽएषाꣳ स कामोऽभवद्यत्कामा ऽएतदकुर्वत ॥ ४ ॥

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १७. ३. २७ ।

(१) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ १ । (२) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ १ । (३) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ १ ।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १७. ३. २८ ।

तथैवैतद्यजमानः । यत्सत्यꣳ साम पुरस्ताद्गायति तदस्य, सत्यं मुखं करोति स सत्यं भवति सत्यमेनमनुवर्त्तते सत्योऽस्य स कामो भवति यत्काम ऽएतत्कुरुते ॥ ५ ॥ तद्यत्तत्सत्यम् । आप ऽएव तदापो हि वै सत्यं तस्मा-द्येनापो यन्ति तत्सत्यस्य रूपमित्याहुरप ऽएव तदस्य सर्वस्याग्रमकुर्वंस्तस्माद्यदैवापो यन्त्यथेदꣳ सर्वं जायते यदिदं किञ्च ॥ ६ ॥ अथ * पुष्करपर्णमुपदधाति । योनिर्वै पुष्करपर्णं ꣳ योनिमेवैतदुपदधाति ॥ ७ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण-मुपदधाति । आपो वै पुष्करं तासामियं पर्णं ꣳ यथा ह वा-ऽइदं पुष्करपर्णमप्स्वध्याहितमेवमियमप्स्वध्याहिता सेयं ꣳ योनिरग्नेरियꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयत ऽइमामे-वैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताꣳ सत्यादुपदधातीमां तत्सत्ये प्प्रतिष्ठापयति तस्मादियꣳ सत्ये प्प्रतिष्ठिता तस्माद्धिय-मेव सत्यमियꣳ ह्येवैषां लोकानामद्धातमाम् ॥ ८ ॥ 'अपां पृष्ठमसि[1] योनिरग्ने'रिति । अपाꣳ हीयं पृष्ठं ꣳ योनिर्हीयमग्नेः 'समुद्रमभितः[2] पिन्न्वमामि'ति समुद्रो हीमामभितः पिन्न्वते 'वर्द्धमानो[3] महाँ२॥ ऽआ च पुष्कर' ऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येत'द्दिवो मात्रया[4] वरिम्णा प्प्रथस्वे'त्यनुविमाष्टर्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषो-ऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तुमर्हति द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह स्वराजोपदधाति स्वाराज्यꣳ ह्यपाꣳ

* पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् (का० श्रौ० सू० १७. ४. १) ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० २ ।

सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥ अथ † रुक्ममुपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्म-ऽएष हीमाः सर्व्वाः प्प्रजा ऽअतिरोचते रोचो ह वै तः रुक्म ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा ऽअमुमे-वैतदादित्यमुपदधाति स हिरण्मयो भवति परिमण्डल-ऽएकविꣳशतिनिर्बाधस्तस्योक्तो बन्धुरधस्तान्निर्बाधमुप-दधाति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा ऽअवस्तादु वा-ऽएतस्य रश्मयः ॥ १० ॥ तं पुष्करपर्ण्णं ऽउपदधाति । योनिर्व्वै पुष्करपर्ण्णं योनावेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण्णं ऽउपदधाति । प्रतिष्ठा वै पुष्करपर्ण्णमियं वै पुष्करपर्ण्णमियमु वै प्प्रतिष्ठा यो वा ऽअस्यामप्प्रतिष्ठि-तोऽपि दूरे सन्नप्प्रतिष्ठित ऽएव स रश्मिभिर्व्वा ऽएषो-ऽस्यां प्रतिष्ठितोऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ १२ ॥ यद्वेव पुष्करपर्ण्णं ऽउपदधाति । इन्द्रो व्वृत्रꣳ हत्वा नास्तृषीति मन्न्यमानोऽपः प्प्राविशत्ता ऽअब्रवीद्वि-भेमि वै पुरं मे कुरुतेति स योऽपाꣳ रस ऽआसीत्तमूर्द्ध्वꣳ-समुदौहँस्तामस्म्मै पुरमकुर्वँस्तद्यदस्म्मै पुरमकुर्वँस्तस्म्मा-त्पुष्करं पुष्करꣳ ह वै तत्पुष्करमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तद्यत्पुष्करपर्ण्णऽउपदधाति यमे-वास्म्मै तमापो रसꣳ समुदौहन्न्यामस्म्मै पुरमकु-र्वँस्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति ॥ १३ ॥ '[1]ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादि'ति । असौ वा ऽआदित्यो ब्रह्माहरहः

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २।
(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३।

पुरस्ताज्जायते 'वि सीमतः सुरुचो वेन ऽआवरि'ति मध्यं वै सीमेमे लोकाः सुरुचोऽसावादित्यो वेनो यद्वै प्रजिजनिषमाणोऽवेनत्तस्माद्वेनस्तानेष सीमतो मध्यतो विवृण्वन्नुदेति 'स बुध्न्या ऽउपमा ऽअस्य विष्ठा' ऽइति दिशो वाऽअस्य बुध्न्या ऽउपमा विष्ठास्ता ह्येष ऽउपवितिष्ठते 'सतश्च योनिमसतश्च विवरि'तीमे वै लोकाः सतश्च योनिरसतश्च यच्च ह्यस्ति यच्च न तदेभ्य ऽएव लोकेभ्यो जायते त्रिष्टुभोपदधाति त्रैष्टुभो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥१४॥ अथ * पुरुषमुपदधाति । स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतꣳ हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति पुरुषो हि प्प्रजापतिः ॥ १५ ॥ यद्वेव पुरुषमुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्ताद्रम्म्या तनूर्म्मध्यत ऽउदक्रामत्तस्यामेनमुत्क्रान्तायां देवा ऽअजहुस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तदस्मिन्नेताꣳ रम्म्यां तनूं मध्यतोऽदधुस्तस्यामस्य देवा ऽअरमन्त तद्यदस्यैतस्याꣳ रम्म्यायां तन्वां देवा ऽअरमन्त तस्माद्धि रम्म्यꣳ हि रम्म्यꣳ ह वै तद्धिरण्यमित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तथैवास्मिन्नयमेताꣳ रम्म्यां तनूं मध्यतो दधाति तस्यामस्य देवा रमन्ते प्प्राणो वा ऽअस्य सा रम्म्या तनूः प्प्राणमेवास्मिन्नेतं मध्यतो दधाति ॥१६॥ तꣳ रुक्मम ऽउपदधाति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष रुक्मोऽथ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ३ ।

स ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः स ऽएष तमेवैतदुप-
दधाति ॥ १७ ॥ उत्तानमुपदधाति । एतद्वै देवा ऽअब्रुव-
न्यदि वा ऽइमाववाञ्चा ऽउपधास्यामः सर्वमेवेदं प्रधक्ष्यतो
यद्यु पराञ्चौ पराञ्चावेव तप्स्यतो यद्यु सम्यञ्चावन्तरेवैता-
वेतज्ज्योतिर्भविष्यत्यथो ऽअन्योऽन्यं हिंसिष्यत-
ऽइति तेऽवाञ्चमन्यमुपादधुः पराञ्चमन्यं स ऽएष
रश्मिभिरवाङ् तपति रुक्मः प्राणैरेष ऽऊर्ध्वः पुरुषः
प्राञ्चमुपदधाति प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयते ॥ १८ ॥ 'हिरण्य-
गर्भः समवर्त्तताग्र' ऽइति । हिरण्यगर्भो ह्येष समवर्त्त-
ताग्रे 'भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसीदि'त्येष ह्यस्य सर्वस्य
भूतस्य जातः पतिरेक ऽआसी'त्स दाधार पृथिवीं द्यामु-
तेमामि'त्येष वै दिवं च पृथिवीं च दाधार 'कस्मै देवाय
हविषा विधेमे'ति प्रजापतिर्वै कस्तस्मै हविषा विधेमेत्ये-
तत् ॥ १९ ॥ 'द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामि'ति । असौ
वा ऽआदित्यो द्रप्सः स दिवं च पृथिवीं च स्कन्दतीत्य-
मूमितीमा'मिमं च योनिमनु यश्च पूर्व' ऽइतीमं च
लोकममुं चेत्येतदथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वम-
चीयतेति 'समानं योनिमनु सञ्चरन्तमि'ति समानः
ह्येष एतं योनिमनु सञ्चरति 'द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्रा'
ऽइत्यसौ वा ऽआदित्यो द्रप्सो दिशः सप्त होत्रा ऽअमुं

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५ ।

तदादित्यं दिक्षु प्प्रतिष्ठापयति ॥ २० ॥ द्वाभ्यामुपदधाति । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिष्टुब्भ्यां त्रैष्टुब्भ्यो ह्येष सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥ अथ * साम गायति । एतद्वै देवा ऽएतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन्न्यथैतच्छुष्कं फलकम् ॥ २२ ॥ तेऽब्रुवन् । उप तज्जानीत यथास्मिमन्न्पुरुषे व्वीर्य्यं दधामेति तेऽब्रुवँश्चेतयद्ध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवँस्तदिच्छत यथास्मिमन्न्पुरुषे व्वीर्य्यं दधामेति ॥ २३ ॥ ते चेतयमानाः । एतत्सामापश्यँस्तदगायँस्तदस्मिमन्न्वीर्य्यमदधुस्तथैवास्मिमन्नयमेतद्दधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्य्यं दधाति चित्रे गायति सर्व्वाणि हि चित्राण्ण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिनसदिति ॥ २४ ॥ अथ † सर्प्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्प्पास्ते हानेन सर्व्वेण सर्प्पन्ति यदिदं किञ्च सर्व्वेषामु हैष देवानामात्मा यदग्निस्ते देवा ऽएतमात्मानमुपधायाबिभयुर्य्यद्वै न ऽइमे लोका-ऽअनेनात्मना न सर्प्पेयुरिति ॥ २५ ॥ त ऽएतानि सर्प्पनामान्न्यपश्यन् । तैरुपातिष्ठन्त तैरस्म्मा ऽइमाँल्लोकानस्त्थापयँस्तैरनमयन्न्यदुनमयँस्तस्म्मात्सर्प्पनामानि तथैवैतद्यजमानो यत्सर्प्पनामैरुपतिष्ठत ऽइमानेवास्म्मा ऽएतल्लोकान्त्स्थापयतीमाँल्लोकान्नमयति तथो हास्यैत ऽएतेना-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ४ ।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. ६ ।

त्मना न सर्प्पन्ति ॥ २६ ॥ यद्वेव सर्प्पनामैरुपतिष्ठते । इमे वै लोकाः सर्प्पा यद्धि किञ्च सर्प्पन्त्येष्वेव तँल्लोकेषु सर्प्पति तद्यत्सर्प्पनामैरुपतिष्ठते यैवैषु लोकेषु नाष्ट्रा यो व्व्यद्वरो या शिमिदा तदेवैतत्सर्वꣳ शमयति ॥ २७ ॥ 'नमोऽस्तु सर्प्पेभ्यः । ये के च पृथिवीमनु । ये ऽअन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्प्पेभ्यो नम' ऽइति य ऽएवैषु त्रिषु लोकेषु सर्प्पास्तेभ्य ऽएतन्नमस्करोति ॥ २८ ॥ 'या-ऽइषवो यातुधानानामि'ति । यातुधानप्प्रेषिता हैके दशन्ति 'ये वा वनस्प्पतीꣳ रनु । ये वावटेषु शेरते तेभ्यः सर्प्पेभ्यो नम' ऽइति ये चैव वनस्प्पतिषु सर्प्पा ये चावटेषु शेरते तेभ्य ऽएत्तन्नमस्करोति ॥ २९ ॥ 'ये वामी रोचने दिवः । ये वा सूर्य्यस्य रश्मिषु । येषामप्प्सु सद-स्कृतं तेभ्यः सर्प्पेभ्यो नम' ऽइति यत्र-यत्रैते तदेवैभ्य ऽएतन्नमस्करोति नमो नम ऽइति यज्ञो वै नमो यज्ञेनैवैनानेतन्नमस्कारेण नमस्यति तस्मादु ह नायज्ञियं ब्रूयान्नमस्त ऽइति यथा हैनं ब्रूयाद्यज्ञस्त ऽइति तादृक्तत् ॥ ३० ॥ त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृद-ग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्म्मा ऽएतादि-माँल्लोकान्त्स्थापयत्यथो तावतैवैतदिदꣳ सर्वꣳ शम-यति तिष्ठन्नुपतिष्ठते तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका ऽअथो तिष्ठन्न्वै वीर्य्यवत्तरः ॥ ३१ ॥ * अथैनमुपविश्श्याभिजुहोति

(१) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ ६ । (२) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ ७ । (३) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ ७ । (४) शु॰ य॰ सं॰ अ॰ १३ क॰ ९ ।

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १७. ४. ७ ।

आज्येन पञ्चगृहीतेन तस्योक्तो बन्धुः सर्वतः परिसर्प्पꣳ सर्वाभ्य ऽएवैनमेतद्दिग्भ्योऽन्नेन प्प्रीणाति ॥ ३२ ॥ षद्वैनमभिजुहोति * । एतद्वै देवा ऽएतमात्मानमुपधाया-बिभयुर्यद्वै न ऽइममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्न्युरिति त ऽएतान्न्राक्षोघ्नान्न्प्रतिसरानपश्य'न्कृणुष्व पाजः प्प्रसितिं न पृथ्वीमि'ति राक्षोघ्ना वै प्रतिसरास्त ऽएतैः प्प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्या-ऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान-ऽएतैः प्प्रतिसरैः सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा-ऽअपहत्याऽभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ संस्कुरुते ॥ ३३ ॥ आज्येन जुहोति । † वज्रो वा ऽआज्यं वज्रेणैवैतद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति पञ्चगृहीतेन पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा ताव-तैवैतद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्त्याग्नेयीभिरग्निर्वै ज्योती रक्षोहाग्निनैवैतद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति त्रिष्टुब्भिर्वज्रो वै त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति सर्वतः परिसर्प्पꣳ सर्वाभ्य ऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा-ऽअपहन्ति ॥ ३४ ॥ पश्चादग्नेः प्प्राङासीनः । अथोत्तरतो दक्षिणाथ पुरस्तात्प्रत्यङ्ङथ जघनेन परीत्य दक्षिणत-ऽउदङ्ङासीनस्तद्दक्षिणावृत्तद्धि ‡ देवत्राथानुपरीत्य पश्चा-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ८-१२; ऋ० सं० ४. ४. १ ।

† तैत्तिरीयकेऽपि घृतस्य वज्ररूपत्वम्प्रसिद्धम् (तै० सं० ६. २. २. ७) ।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. ८-१० ।

त्प्राङासीनस्तथो हास्यैतत्प्रागेव कर्म्म कृतं भवति ॥ ३५ ॥ अथ * स्रुचा ऽउपदधाति। बाहू वै स्रुचौ बाहू ऽएवास्मिन्नेतत्प्रतिदधाति ते यत्स्रुचौ भवतः स्रुचौ हि बाहू ऽइदमेव † कपुत्सलमयं दण्डो द्वे भवतो द्वौ हीमौ बाहू पार्श्वत ऽउपदधाति पार्श्वतो हीमौ बाहू ॥ ३६ ॥ कार्ष्मर्य्यमयीं ‡ दक्षिणत ऽउपदधाति। एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएतꣳ रक्षोहणं वनस्पतिमपश्यन्कार्ष्मर्य्यं त ऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञमतन्वत तथैवैतद्यजमान ऽएतेन वनस्पतिना दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञं तनुत ऽआज्येन पूर्ण्णा भवति वज्रो वा ऽआज्यं वज्रेणैवैतद्दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ ३७ ॥ अथौदुम्बरीमुत्तरत ऽउपदधाति $। ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बरऽऊर्ज्जमेवास्मिन्नेतद्रसं दधाति दध्ना पूर्ण्णा भवति रसो वै दधि रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३८ ॥ यद्वेव स्रुचाऽउपदधाति। प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्निस्तेज ऽआदाय दक्षिणाकर्षत्सोऽत्रोदरमद्यत्कृष्ट्वोदुरमत्तस्मात्कार्ष्मर्य्योऽथास्येन्द्र-ऽओज ऽआदायोदङुदक्रामत्स ऽउदुम्बरोऽभवत् ॥ ३९ ॥ तावब्रवीत्। उप मेतं प्रति म ऽएतद्धत्तं येन मे सुवमुद-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. ११।

† 'क पुच्छलम्' इति 'ख-ग' पुस्तकयोः।

‡ का० श्रौ० सू० १७. ४. १२।

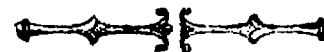
$ का० श्रौ० सू० १७. ४. १३।

क्रमिष्टमिति ताभ्यां वै नौ सर्वमन्नं प्रयच्छेति तौ वै मा बाहू भूत्वा प्रपद्येथामिति तथेति ताभ्यां वै सर्वमन्नं प्रायच्छत्तावेनं बाहू भूत्वा प्रापद्येतां तस्माद्बाहुभ्यामेवान्नं क्रियते बाहुभ्यामद्यते बाहुभ्याᳪं हि स सर्वमन्नं प्रायच्छत् ॥ ४० ॥ स कार्ष्मर्य्यमयीं दक्षिणत ऽउपदधाति । 'अग्नेष्ट्वा' तेजसा सादयामी'ति यदेवास्य तदग्निस्तेज ऽआदाय दक्षिणाकर्षत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधा'त्यग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदि'त्येष ऽउ सोऽग्निर्गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति घृतेन पूर्णा भवत्याग्नेयं वै घृतᳪं स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४१ ॥ अथौदुम्बरीमुत्तरत * ऽउपदधाति । 'इन्द्रस्य त्वौजसा सादयामी'ति यदेवास्य तदिन्द्र ऽओज ऽआदायोदङ्ङुदक्रामत्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति 'भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेते'त्येष ऽउ स ऽइन्द्रः सा यदाग्नेय्यग्निकर्म्म ह्यथ यत्त्रिष्टुप्त्रैष्टुभो हीन्द्र ऽऐन्द्राग्नोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधातीन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनामेतदुपदधाति दध्ना पूर्णा भवत्यैन्द्रं वै दधि स्वेनैवैनमेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणाति ॥ ४२ ॥ तावस्यैताविन्द्राग्नी ऽएव बाहू । तावेनं तेजसा च वीर्य्येण च सह प्रपद्येते स सम्प्रत्युरः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ ।
* का० श्रौ० सू० १७. ४. १३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० १४ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १५

पुरुषमाकाश्य यत्राभ्याप्नोति तदालिख्यैने ऽउपदधात्येष हैतयोर्ल्लोकः ॥४३॥ [अर्धप्रपाठकः ४३॥] ते हैके तिरश्च्या ऽउपदधति । तिर्य्यञ्चौ वा ऽइमौ बाहू ऽइति न तथा कुर्य्यात्प्राच्यावेवोपदध्यात्प्राङ् ह्येषोऽग्निश्चीयतेऽथो ऽएवं वै बाहू वीर्य्यवत्तरौ ते नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना हीमौ बाहू ॥ ४४ ॥ तदाहुः । नैतस्य पुरुषस्य बाहू कुर्य्यादेतौ वा ऽअस्य बाहू ये ऽएते स्रुचौ नेदतिरेचयानीति स वै कुर्य्यादेवैतौ वा ऽअस्य बाहू ऽअन्वेते स्रुचावथो ऽएतौ पक्षावथो यान्येतस्मिन्नग्नौ रूपाण्युपधास्यन्भवति यान्त्स्तोमान्यानि पृष्ठानि यानि छन्दाᳬंस्येतयोरेव सा संस्कृतिरेतयोर्वृद्धिस्तस्मादु कुर्य्यादेवैतस्य पुरुषस्य बाहू ॥ ४५ ॥ (A)

चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

[स्वयमातृण्णेष्टकोपधानादि]

स्वयमातृण्णामुपदधाति । इयं वै स्वयमातृण्णेमामेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुपदधात्यन्नं वै स्वयमातृण्णेयं वै स्वयमातृण्णेयमु वा ऽअन्नमस्याᳬं हि सर्व्वमन्नं. पच्यतेऽनन्तर्हितमेवास्मादेतदन्नं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधाति ॥ १ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णामुप-

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. ३. ३,४; कठ० सं० १६. १५,१६; कपि० २५. ६; मै० सं० ११. ७. १५; तै० सं० ४. २. ८ ।

दुधाति । प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्प्राणो ह्येवैतत्स्वयमात्मन-ऽआतृन्ते प्प्राणमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हितां पुरुषादुप-दधाति प्प्राणो वै स्वयमातृण्णेयं वै स्वयमातृण्णेयमु वै प्राणो यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्त्त्यनन्तर्हितमे-वास्म्मादेतत्प्राणं दधात्युत्तरामुत्तरमेवास्म्मादेतत्प्राणं दधाति ॥ २ ॥ यद्वेव स्वयमातृण्णामुपदुधाति । प्रजापतिं व्विस्त्रस्तं देवता ऽआदाय व्व्युदक्रामँस्तासु व्व्युत्क्रामन्तीषु प्प्रति-ष्ठामभिपद्योपाविशत् ॥ ३ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्व्यस्त्रꣳ-सत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या सा प्प्रतिष्ठैषा सा प्प्रथमा स्वयमातृण्णा तद्यदेतामत्रोपदुधाति यदेवास्यैषात्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्म्मादेतामत्रो-पदधाति ॥ ४ ॥ तां व्वै प्रजापतिनोपदधाति । प्रजापति-र्ह्येवैतत्स्वयमात्मनः प्प्रत्यधत्त '[1]ध्रुवासी'ति स्त्थिरासीत्त्ये-तदुथो प्रतिष्ठितासीति '[2]धरुणे'ति प्प्रतिष्ठा वै धरुण-'[3]मास्तृता विश्श्वकर्म्मणे'ति प्प्रजापतिर्व्वै विश्श्वकर्म्मा तेनास्तृ-तासीत्त्येत'[4]न्मा त्वा समुद्र ऽउद्वधीन्मा सुपर्ण्णं' ऽइति रुक्क्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्ण्णस्तौ त्वा मोद्वधिष्टामित्त्येत-'[5]दव्व्यथमाना पृथिवीं दृꣳहे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥ '[6]प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वि'ति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्श्यत्'[7]दपां पृष्ठे समुद्रस्येमन्नि'त्त्यपाꣳ हीयं पृष्ठꣳ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० १६ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ ।

समुद्रस्य * हीयमेम 'व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमि'[1]ति व्यचस्वती च हीयं प्रथस्वती च 'प्रथस्व पृथिव्यसी'[2]ति प्रथस्व पृथिवी चासीत्येतत् ॥ ६ ॥ 'भूरसी'[3]ति । भूर्हीयं 'भूमिरसी'[4]ति भूमिर्हीय'मदितिरसी'[5]तीयं वा अदितिरियꣳ हीदꣳ सर्वं ददते 'विश्वधाया'[6] इत्यस्याꣳ हीदꣳ सर्वꣳ हितं 'विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री'[7]ति सर्वस्य भुवनस्य धर्त्रीत्येत'त्पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृꣳह पृथिवीं मा हिꣳसीरि'[8]त्यात्मानं यच्छात्मानं दृꣳहात्मानं मा हिꣳसीरित्येतत् ॥ ७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानायोदानाये'[9]ति प्राणो वै स्वयमातृण्णा सर्वस्मा उ वा एतस्मै प्राणः 'प्रतिष्ठायै चरित्राये'[10]तीमे वै लोकाः स्वयमातृण्णा इम उ लोकाः प्रतिष्ठा चरित्र'मग्निष्ट्वाभिपात्वि'[11]त्यग्निष्ट्वाभिगोपायत्वित्येत'न्महा स्वस्त्ये'[12]ति महत्या स्वस्त्येत्येत'च्छर्दिषा शन्तमेने'[13]ति यच्छर्दिः शन्तमं तेनेत्येतत्सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुरथ † साम गायति तस्योपरि बन्धुः ॥ ८ ॥ तदाहुः । कथमेष पुरुषः स्वयमातृण्णयानभिनिहितो भव-

* 'हीयमेव' इति पाठो 'ज' पुस्तके ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० १७ (३) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ (५) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ (७) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० १८ (९) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ (११) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ (१३) शु० य० सं० अ० १३ क० १९ ।

† का० श्रौ० सू० १७, ४, १६ ।

तीत्यन्नं वै स्वयमातृण्णा प्प्राणः स्वयमातृण्णानभिनिहितो वै पुरुषोऽन्नेन च प्राणेन च ॥ ९ ॥ अथ * दूर्वेष्टकामुपदधाति । पशवो वै दूर्वेष्टका पशूनेवैतदुपदधाति तद्यैरदोऽग्निरनन्तर्हितैः पशुभिरुपैत्त ऽएते तानेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳯं स्वयमातृण्णाया ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हिताँस्तदस्यै पशून्दधात्युत्तरामुत्तराँस्तदस्यै पशून्दधाति ॥ १० ॥ यद्वेव दूर्वेष्टकामुपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तस्य यानि लोमान्यशीयन्त ता ऽइमा ऽओषधयोऽभवन्नथास्माद्प्राणो मद्ध्यत ऽउदक्रामत्तस्मिन्नुत्क्रान्तेऽपद्यत ॥ ११ ॥ सोऽब्रवीत् । अयं वाव माऽधूर्वीदिति यदब्रवीदधूर्वीन्मेति तस्माद्धूर्वा धूर्वा ह वै तां दूर्वेत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवास्तदेतत्क्षत्रं प्राणो ह्येष रसो लोमान्न्यन्न्या ऽओषधय ऽएतामुपदधत्सर्वा ऽओषधीरुपदधाति ॥ १२ ॥ तं य्यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतं प्राणꣳ रसं मद्ध्यतोऽदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति तामनन्तर्हिताᳯं स्वयमातृण्णाया ऽउपदधातीयं वै स्वयमातृण्णानन्तर्हितास्तदस्या ऽओषधीर्दधात्युत्तरामुत्तरास्तदस्या ऽओषधीर्दधाति सा स्यात्समूला साग्रा कृत्स्नतायै यथा स्वयमातृण्णायामुपहिता भूमिं प्राप्नुयादेवमुपदद्ध्यादस्याᳯं ह्येवैता जायन्त ऽइमामनु प्ररोहन्ति ॥ १३ ॥ '(१)काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती । परुषः परुषस्परी'ति काण्डात्काण्डाद्ध्येषा पर्वणः–पर्वणः प्ररो-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ।
(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २० ।

•ह्रस्येवा नो दूर्वे प्प्रतनु सहस्रेण शतेन चे'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १४ ॥ 'या शतेन प्प्रतनोषि। सहस्रेण विरोहसी'ति शतेन ह्येषा प्प्रतनोति सहस्रेण विरोहति 'तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयमि'ति यथैव यजुस्तथा बन्धुर्द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुः सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ अथ * द्वियजुषमुपदधाति। इन्द्राग्नी ऽअकामयेताꣳ स्वर्ग्गं लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपादधातां तामुपधायास्यै प्प्रतिष्ठायै स्वर्ग्गं लोकमैतां तथैवैतद्यजमानो यद् द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत्कर्म्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्ग्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म्म कृत्वा स्वर्ग्गं लोकमयानीति सा यद् द्वियजुर्न्नाम द्वे ह्येतां देवते ऽअपश्यतां यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः ॥ १६ ॥ तदाहुः। यदसावेव यजमानो योऽसौ हिरण्मयः पुरुषोऽथ कतमदस्येदꣳ रूपमिति दैवो वा ऽअस्य स ऽआत्मा मानुषोऽयं तद्यत्स हिरण्मयो भवत्यमृतं वा ऽअस्य तद्रूपं देवरूपममृतꣳ हिरण्यमथ यदियं मृदः कृता भवति मानुषꣳ ह्यस्येदꣳ रूपꣳ ॥ १७ ॥ स यदमूमेवोपदध्यात्। नेमामपशिꣳष्यात्क्षिप्प्रे हास्माल्लोकाद्यजमानः प्प्रेयादथ यदिमामपशिनष्टि यदेवास्येदं मानुषꣳ रूपं तदस्यैतदुपशिनष्टि तथो हानेनात्मना सर्वमायुरेति ॥ १८ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २०। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २१। (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २१।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २०।

स यन्नानूपदध्यात् । न हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानीयादथ यदनूपदधाति तथो हैतं दैवमात्मानमनुप्रजानाति तामनन्तर्हितां दूर्वेष्टकाया उपदधाति पशवो वै दूर्वेष्टका यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठापयति ॥ १९ ॥ तदाहुः । कथमस्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवत इति प्राणो वै स्वयमातृण्णा प्राणो दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुः स यदनन्तर्हिताᳬं स्वयमातृण्णायै दूर्वेष्टकामुपदधाति प्राणेनैव तत्प्राणᳬं सन्तनोति सन्दधात्यथ यदनन्तर्हितां दूर्वेष्टकायै द्वियजुषमुपदधाति प्राणो वै दूर्वेष्टका यजमानो द्वियजुरेवमु हास्यैतावात्मानौ प्राणेन सन्ततावव्यवच्छिन्नौ भवतः ॥ २० ॥ 'यास्तेऽअग्ने सूर्ये रुचः । या वो देवाः सूर्ये रुच' इति रुचᳬं रुचमित्यमृतत्वं वै रुगमृतत्वमेवास्मिन्नेतद्दधाति द्वाभ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयᳬं ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २१ ॥ अथ * रेतःसिचा उपदधाति । इमौ वै लोकौ रेतःसिचाविमौ ह्येव लोकौ रेतः सिञ्चत इतो वा अयमूर्द्ध्वᳬं रेतः सिञ्चति धूमᳬं सामुत्र वृष्टिर्भवति तामसावमुतो वृष्टिं तदिमा अन्तरेण प्रजाः प्रजायन्ते तस्मादिमौ लोकौ रेतःसिचौ ॥ २२ ॥ 'विराड्ज्योतिरधारयदि'ति । अयं वै लोको विराट् स इममग्निं ज्योतिर्द्धारयति 'स्वराड्-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २२,२३ ।
* का० श्रौ० सू० १७. ४. २२ ।
(२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

ज्योतिरधारयदि'त्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्द्धारयति विराट् च हेमौ लोकौ स्वराट् च नानोपदधाति नाना हीमौ लोकौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मादु हानयोर्ल्लोकयोरन्ताः समायन्ति ॥ २३ ॥ यद्धेव रेतःसिचा ऽउपदधाति। आण्डौ वै रेतःसिचौ यस्य ह्याण्डौ भवतः स ऽएव रेतः सिञ्चति विराड्ज्योतिरधारयत्स्वराड्ज्योतिरधारयदिति विराट् च हेमावाण्डौ स्वराट् च तावेतज्ज्योतिर्द्धारयतो रेत ऽएव * प्रजापतिमेव नानोपदधाति नाना हीमावाण्डौ सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनौ ते ऽअनन्तर्हिते द्वियजुष ऽउपदधाति यजमानो वै द्वियजुरनन्तर्हितौ तद्यजमानादाण्डौ दधाति ॥ २४ ॥ अथ † विश्वज्ज्योतिषमुपदधाति। अग्निर्वै प्रथमा विश्वज्ज्योतिरग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके विश्वं ज्योतिरग्निमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳬं रेतःसिग्भ्यामुपदधातीमौ वै लोकौ रेतःसिचावनन्तर्हितं तदाभ्यां लोकाभ्यामग्निं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव हीमौ लोकावग्निः ॥ २५ ॥ यद्धेव विश्वज्ज्योतिषमुपदधाति। प्रजा वै विश्वज्ज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वज्ज्योतिः प्रजननमेवैतदुपदधाति तामनन्तर्हिताᳬं रेतःसिग्भ्यामुपदधात्याण्डौ वै रेतःसिचावनन्तर्हितां तदाण्डाभ्यां प्रजातिं दधात्यन्तरेवोपदधात्यन्तरेव ह्याण्डौ प्रजाः प्रजायन्ते ॥ २६ ॥

* 'प्रजातिमेव' इति 'क' पुस्तके।

† का० श्रौ० सू० १७. ४. २३।

'प्रजापतिष्ट्वा सादयत्त्विति । प्रजापतिर्ह्येतां प्रथमां चितिमपश्यत्'पृष्ठे पृथिव्या ज्योतिष्मतीमि'ति पृष्ठे ह्ययं पृथिव्यै ज्योतिष्मानग्निः ॥ २७ ॥ 'विश्वस्मै प्राणायापानाय । व्यानाये'ति प्राणो वै विश्वज्ज्योतिः सर्वस्मा ऽउ वा ऽएतस्मै प्राणो विश्वज्ज्योतिर्यच्छेति सर्वं ज्योतिर्यच्छेत्येतदग्निष्टेऽधिपतिरित्यग्निमेवास्या ऽअधिपतिं करोति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २८ ॥ अथर्त्तव्ये ऽउपदधाति * । ऋतव ऽएते यदृतव्ये ऽऋतूनेवैतदुपदधाति 'मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू' ऽइति नामनी ऽएनयोरेते नामभ्यामेवैने ऽएतदुपदधाति द्वे ऽइष्टके भवतो द्वौ हि मासावृतुः सकृत्सादयत्येकं तदृतुं करोति ॥ २९ ॥ तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति । संवत्सर ऽएषोऽग्निरिम ऽउ लोकाः संवत्सरस्तस्यायमेव लोकः प्रथमा चितिरयमस्य लोको वसन्त ऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ॥ ३० ॥ यद्वेवैतेऽअत्रोपदधाति । प्रजापतिरेषोऽग्निः संवत्सर ऽउ प्रजापतिस्तस्य प्रतिष्ठैव प्रथमा चितिः प्रतिष्ठो ऽअस्य वसन्तऽऋतुस्तद्यदेते ऽअत्रोपदधाति यदेवास्यैते ऽआत्मनस्तदस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेते ऽअत्रोपदधाति ते ऽअन-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २४ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० २५ ।

न्तर्हिते विश्वज्योतिष ऽउपदधाति प्रजा वै विश्वज्योतिरनन्तर्हितास्तत्प्रजा ऽऋतुभ्यो दधाति तस्मात्प्रजा ऽऋतूनेवानुप्रजायन्त ऽऋतुभिर्ह्येव गर्भे सन्तः सम्पश्यन्त्यृतुभिर्जातम् ॥ ३१ ॥ अथाषाढामुपदधाति * । इयं वा ऽअषाढेमामेवैतदुपदधाति तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति प्रथमा हीयमसृज्यत ॥ ३२ ॥ सा यदषाढा नाम । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त ते देवा ऽएतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्त्संपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त यदसहन्त तस्मादषाढा तथैवैतद्यजमान ऽएतामुपधाय द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते ॥ ३३ ॥ यद्वेवाषाढामुपदधाति । वाग्वा ऽअषाढा वाचैव तद्देवा ऽअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्मात्सर्वस्मादसहन्त तथैवैतद्यजमानो वाचैव द्विषन्तं भ्रातृव्यमस्मात्सर्वस्मात्सहते वाचमेव तद्देवा ऽउपादधत तथैवैतद्यजमानो वाचमेवोपधत्ते ॥ ३४ ॥ सेयं वामभृत् । प्राणा वै वामं यद्धि किञ्च प्राणीयं तत्सर्वं बिभर्त्ति तेनेयं वामभृद्वाग्घ त्वेव वामभृत्प्राणा वै वामं वाचि वै प्राणेभ्योऽन्नं धीयते तस्माद्वाग्वामभृत् ॥ ३५ ॥ त ऽएते सर्वे प्राणा यदषाढा । तां पूर्वार्द्धे ऽउपदधाति पुरस्तात्तत्प्राणान्दधाति तस्मादिमे पुरस्तात्प्राणास्तान्नान्ययां यजुष्मत्येष्टकया पुरस्तात्प्रत्युपदध्यादेतस्यां चितौ नेत्प्राणानपिदधानीति ॥ ३६ ॥ यद्वपस्याः पञ्च पुरस्तादु-

का॰ श्रौ॰ सू॰ १७. ४. २५ ।

पद्धाति । अन्नं वा ऽआपोऽनपिहिता वा ऽअन्नेन प्प्राणा-स्तामनन्तर्हितामृतव्व्याभ्भ्यामुपदधात्यृतुषु तद्वाचं प्रतिष्ठा-पयति सेयं व्वागृतुषु प्प्रतिष्ठिता व्वदति ॥ ३७ ॥ तदाहुः । यत्प्रजा विश्वज्ज्योतिर्व्वागषाढाथ कस्मादन्तरेणर्त्तव्व्ये ऽउप-दधातीति संव्वत्सरो वा ऽऋतव्व्ये संव्वत्सरेण तत्प्रजाभ्भ्यो व्वाचमन्तर्द्दधाति तस्मात्संव्वत्सरवेलायां प्रजा व्वाचं प्रवदन्ति ॥ ३८ ॥ '[1]अषाढासि सहमाने'ति । असहन्त ह्येतया देवा-ऽअसुरा'न्त्स[2]हस्वारातीः सहस्व पृतनायत' ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः '[3]सहस्रवीर्य्यासि सा मा जिन्न्वे'ति सर्व्वं व्वै सहस्रꣳ सर्व्ववीर्य्यासि सा मा जिन्न्वेत्त्येतत्सादयित्त्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३९ ॥ तदाहुः । कस्मादभिस्वयमातृण्णमन्न्या ऽइष्टका ऽउपधीयन्ते प्प्रा-च्च्यऽएता ऽइति * द्वे वै योनी ऽइति ब्रूयाद्देवयोनिरन्न्यो मनुष्ययोनिरन्न्यः प्प्राचीनप्प्रजनना व्वै देवाः प्प्रती-चीनप्प्रजनना मनुष्यास्तद्यदेताः प्प्राचीरुपदधाति देव-योनेरेवैतद्यजमानं प्रजनयति ॥ ४० ॥ (B)

चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८५ ॥

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० २६ ।

* 'द्वौ वै' इति 'क' पाठः ।

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा— का० श० ९. ४. १; कठसं० १६. १५,१६; मै० सं० ११. ७. १५,१६; तै० सं० ४. २. ८,९ ।

[कूर्मादीनामुपधानादि]

कूर्म्ममुपदधाति । रसो वै कूर्म्मो रसमेवैतदुपदधाति यो वै स ऽएषां लोकानामप्सु प्प्रविद्धानां पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स ऽएष कूर्म्मस्तमेवैतदुपदधाति यावानु वै रसस्तावानात्मा स ऽएष ऽइम ऽएव लोकाः ॥ १ ॥ तस्य यदधरं कपालम् । अयꣳ स लोकस्तत्प्रतिष्ठितमिव भवति प्प्रतिष्ठित ऽइव ह्ययं लोकोऽथ यदुत्तरꣳ सा द्यौस्तद्व्यवगृहीतान्तमिव भवति व्यवगृहीतान्तेव हि द्यौरथ यदन्तरा तदन्तरिक्षꣳ स ऽएष ऽइम ऽएव लोकाऽइमानेवैतल्लोकानुपदधाति ॥ २ ॥ तमभ्यनक्ति * । दध्ना मधुना घृतेन दधि हैवास्य लोकस्य रूपं घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रूपेण समर्द्धयत्यथो दधि हैवास्य लोकस्य रसो घृतमन्तरिक्षस्य मध्वमुष्य स्वेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति ॥ ३ ॥ 'मधु[१] व्वाता ऽऋतायत' ऽइति । यां वै देवतामृगभ्यनूक्ता यां य्यजुः सैव देवता सर्क्सो देवता तद्यजुस्तद्धैतन्मद्ध्वैवैष त्रिचो रसो वै मधु रसमेवास्मिन्नेतद्दधाति गायत्रीभिस्तिसृभिस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ४ ॥ स यत्कूर्म्मो नाम । एतद्वै रूपं कृत्वा प्प्रजापतिः प्प्रजा ऽअसृजत यदसृजताकरोत्तद्यदकरोत्तस्मात्कूर्म्मः कश्यपो वै कूर्म्मस्तस्मादाहुः सर्वाः प्प्रजाः काश्यप्य ऽइति ॥५॥ स यः स कूर्म्मो ऽसौ स ऽआदित्यः । अमुमेवै-

* का० श्रौ० सू० १७. ४. २७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ कं० २७ ।

तदादित्यमुपदधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधात्यमुं तदा-
दित्यं पुरस्तात्प्रत्यञ्चं दधाति तस्मादसावादित्यः पुरस्ता-
त्प्रत्यङ् धीयते दक्षिणतोऽषाढायै वृषा वै कूर्म्मो
योषाषाढा दक्षिणतो वै वृषा योषामुपशेतेऽरत्निमात्रेऽरत्नि-
मात्राद्धि वृषा योषामुपशेते सैषा सर्वासामिष्टकानां
महिषी यदुषाढैतस्यै दक्षिणतः सन्त्सर्वासामिष्टकानां
दक्षिणतो भवति ॥ ६ ॥ यद्वेव कूर्म्ममुपदधाति । प्राणो वै
कूर्म्मः प्राणो हीमाः सर्वाः प्रजाः करोति प्राणमेवैतदु-
दधाति तं पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुपदधाति पुरस्तात्तत्प्रत्यञ्चं
प्राणं दधाति तस्मात्पुरस्तात्प्रत्यङ् प्राणो धीयते पुरुष-
मभ्यावृत्तं यजमाने तत्प्राणं दधाति दक्षिणतोऽषाढायै
प्राणो वै कूर्म्मो वागषाढा प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो
मिथुनम् ॥ ७ ॥ * 'अपां गम्भन्त्सीद'[1]ेति [†] । एतद्धापां
गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति 'मा त्वा सूर्योऽभिताप्सी-
न्माग्निर्वैश्वानर'[2] इति मैव त्वा सूर्यो हिꣳसीन्मो
अग्निर्वैश्वानर इत्येत'दच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वे'[3]-
तीमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्ता अरिष्टा
अनार्त्ता अनुवीक्षस्वेत्येत'दनु[4] त्वा दिव्या वृष्टिः
सचतामि'ति यथैवेनं दिव्या वृष्टिरनुसचेतैवमेतदाह
॥ ८ ॥ अथैनमेजयति । 'त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानि'[5]

* अत्र शतम् ४२०० ।

† का० श्रौ० सू० १७. ५. १ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३० । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१ ।

त्रीमे वै त्रयः समुद्राः स्वर्ग्गा लोकास्तानेष कूर्म्मो भूत्वानुसः ससर्प्पा'पांपतिर्व्वृषभ ऽइष्टकानामि'त्यपाꣳ ह्येष पतिर्व्वृषभ ऽइष्टकाना'म्पुरीषं व्वसानः सुकृतस्य लोक' ऽइति पशवो वै पुरीषं पशून्न्वसानः सुकृतस्य लोक ऽइत्येत'त्तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेता' ऽइति तत्र गच्छ यत्रैतेन पूर्वे कर्म्मणेयुरित्त्येतत् ॥ ९ ॥ 'मही द्यौः पृथिवी च न' ऽइति । महती द्यौः पृथिवी च न ऽइत्येत'दिमं यज्ञं मिमिक्षतामि'तीमं यज्ञमवतामित्येत'त्पिपृतां नो भरीमभिरि'ति बिभृतां नो भरीमभिरित्त्येतद् द्यावापृथिव्ययोत्तमयोपदधाति द्यावापृथिव्यो हि कूर्म्मः ॥ १० ॥ त्रिभिरुपदधाति । त्रय ऽइमे लोका ऽअथो त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदुपदधाति त्रिभिरभ्यनक्ति तत्त्यद् तस्योक्तो बन्धुरवका ऽअधस्ताद्भवन्त्यवका ऽउपरिष्टादापो वा ऽअवका ऽअपामेवैनमेतन्मध्यतो दधाति सादयित्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥११॥ अथोलूखलमुसले ऽउपदधाति* । विष्णुरकामयतान्नादः स्यामिति स ऽएत ऽइष्टके ऽअपश्यदुलूखलमुसले ते ऽउपाधत्त ते ऽउपधायान्नादोऽभवत्तथैवैतद्यजमानो यदुलूखलमुसले ऽउपदधाति येन रूपेण यत्कर्म्म कृत्वा विष्णुरन्नादोऽभवत्तेन रूपेण तत्कर्म्म कृत्वान्नादोऽसानीति तदेत्सर्वमन्नं यदुलूखल-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१। (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३१। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२। (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३२।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ३।

मुसले ऽउलूखलमुसलाभ्याᳯ ह्येवान्नं क्रियत ऽउलू-खलमुसलाभ्यामद्यते ॥ १२ ॥ ते रेतःसिचोर्वेलयो-पदधाति । पृष्टयो वै रेतःसिचौ मध्यमु पृष्टयो मध्यत-ऽएवास्मिन्नेतदन्नं दधात्युत्तरे ऽउत्तरमेवास्मादेतदन्नं दधात्यरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ १३ ॥ प्रादेशमात्रे भवतः । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरन्नमेतदात्मसम्मित-मेवास्मिन्नेतदन्नं दधाति यदु वा ऽआत्मसम्मितमन्नं तद-वति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥ औदुम्बरे भवतः । ऊर्ग्वै रस ऽउदुम्बर ऽऊर्ज-मेवास्मिन्नेतद्रसं दधात्यथो सर्वे ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बर-ऽएते ऽउपदधत्सर्वान्वनस्पतीनुपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेमे वै रेतःसिचावनयोस्तद्वनस्पतीन्दधाति तस्मादनयोर्वन-स्पतयश्चतुःस्रक्ति भवति चतस्रो वै दिशः सर्वासु तद्दिक्षु वनस्पतीन्दधाति तस्मात्सर्वासु दिक्षु वनस्पतयो मध्ये सङ्गृहीतं भवत्युलूखलरूपतायै ॥ १५ ॥ यद्वेवोलूखल-मुसले ऽउपदधाति । प्रजापतेर्विस्रस्तात्प्राणो मध्यत ऽउद-चिक्रमिषत्तमन्नेनागृह्णात्तस्मात्प्राणोऽन्नेन गृहीतो यो ह्येवा-न्नमत्ति स प्राणिति ॥ १६ ॥ प्राणे गृहीते । अस्मादन्नमुद-चिक्रमिषत्तत्प्राणेनागृह्णात्तस्मात्प्राणेनान्नं गृहीतं स यो ह्येव प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १७ ॥ एतयोरुभयोर्गृहीतयोः । अस्मादूर्गुदचिक्रमिषत्तामेताभ्यामुभाभ्यामगृह्णात्तस्मादे-ताभ्यामुभाभ्यामूर्ग्गृहीता यो ह्येवान्नमत्ति स प्राणिति तमूर्जयति ॥ १८ ॥ ऊर्ज्जि गृहीतायाम् । अस्मादेते ऽउभे

ऽउदचिक्रमिषतां ते ऽऊर्जागृह्णात्तस्मादेते ऽउभे ऽऊर्जा गृहीते यद्ध ह्येवोर्ज्जयति स प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ १९ ॥ तान्येतान्यन्योऽन्येन गृहीतानि । तान्यन्योऽन्येन गृहीत्वात्मन्प्रापादयत तदेतदन्नं प्रपद्यमानꣳ सर्वे देवा ऽअनुप्रापद्यन्तान्नजीवनꣳ हीदꣳ सर्वम् ॥ २० ॥ तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । तद्वै स प्राणोऽभवदिति तद्धि स प्राणोऽभवन्महा भूत्वा प्रजापतिरिति महान्हि स तदु-भवद्यदेनमेते देवाः प्रापद्यन्त भुजो भुजिष्या विश्वेति प्राणा वै भुजोऽन्नं भुजिष्या ऽएतत्सर्वं विश्वेत्येतद्यत्प्राणा-न्प्राणयत्पुरीत्यात्मा वै पूर्यद्वै प्राणान्प्राणयत्तस्मात्प्राणा देवा ऽअथ यत्प्रजापतिः प्राणयत्तस्मादु प्रजापतिः प्राणो यो वै स प्राण ऽएषा सा गायत्र्यथ यत्तदन्नमेष स विष्णुर्देवताथ या सोर्ग्गेष स ऽउदुम्बरः ॥ २१ ॥ सोऽब्र-वीत् । अयं वाव मा सर्वस्मात्पाप्मन ऽउदभार्षीदिति यदब्रवीदुदभार्षीन्मेति तस्मादुदुम्भर ऽउदुम्भरो ह वै तमुदुम्बर ऽइत्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवा-ऽउरु मे करदिति तस्मादुरुकरमुरुकरꣳ ह वै तदुलूखल-मित्याचक्षते परोक्षं परोक्षकामा हि देवाः सैषा सर्वेषां प्राणानां योनिर्यदुलूखलꣳ शिरो वै प्राणानां योनिः ॥ २२ ॥ तत्प्रादेशमात्रं भवति । प्रादेशमात्रमिव हि शिरश्चतुःस्रक्ति भवति चतुःस्रक्तीव हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतं भवति मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः ॥ २३ ॥ तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तदस्मिन्नेतत्सर्वं मध्यतोऽदधुः

प्प्राणमन्नमूर्ज्जं तथैवास्मिन्नयमेतद्दधाति रेतःसिचोर्व्वेलया पृष्ठ्यो वै रेतःसिचौ मद्ध्यमु पृष्ठ्यो मद्ध्यत ऽएवास्मिन्नेतत्सर्व्वं दधाति ॥ २४ ॥ 'व्विष्णोः[1] कर्म्माणि पश्श्यते'ति । व्वीर्य्यं वै कर्म्म व्विष्णोर्व्वीर्य्याणि पश्श्यतेत्येत'द्यतो[2] व्व्रतानि पस्प्पश' ऽइत्यन्नं वै व्रतं ग्यतोऽन्नᳬ स्प्पाशयाञ्चक्र ऽइत्येत 'द्दिन्द्रस्य[3] युज्यः सखे'तीन्द्रस्य ह्येष युज्यः सखा द्विदेवत्ययोपदधाति द्वे ह्युलूखलमुसले सकृत्सादयति समानं तत्करोति समानᳬ ह्येतदन्नमेव सादयित्त्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ २५ ॥ अथोखामुपदधाति * । ग्योनिर्व्वा ऽउखा ग्योनिमेवैतदुपदधाति तामुलूखल ऽउपदधात्यन्तरिक्षं व्वा ऽउलूखलं ग्यद्वै किञ्चास्या ऽऊर्द्ध्वमन्तरिक्षमेव तन्मद्ध्यं व्वा ऽअन्तरिक्षं मद्ध्यतस्तद्योनिं दधाति तस्म्मात्सर्व्वेषां भूतानां मद्ध्यतो ग्योनिरपि व्वनस्प्पतीनाम् ॥ २६ ॥ ग्यद्वेवोखामुपदधाति । ग्यो वै स प्रजापतिर्व्यस्त्रᳬसतैषा सोखेमे वै लोका ऽउखेमे लोकाः प्प्रजापतिस्तामुलूखल ऽउपदधाति तदेनमेतस्म्मिन्त्सर्व्वास्म्मिन्प्रतिष्ठापयति प्प्राणेऽन्नऽऊर्ज्ज्यथो ऽएतस्म्मादेवैनमेतत्सर्व्वस्म्मादनन्तर्हितं दधाति ॥ २७ ॥ अथोपशयां पिष्ट्वा । लोकभाजमुखां कृत्त्वा पुरस्तादुखाया ऽउपनिवपत्येष हैतस्यै लोकस्तथो हास्यैषानन्तरिता भवति ॥ २८ ॥ तदाहुः । कथमस्यैषा पक्वा श्रृतोपहिता भवतीति ग्यदेव ग्यजुष्कृता तेनाथो ग्यद्वै किञ्चे-

---

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३३ ।

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ४ ।

तमग्निं वैश्वानरमुपनिगच्छति तत ऽएव तत्पक्वः शृतमुपहितं भवति ॥ २९ ॥ 'ध्रुवासि धरुणे'ति । तस्योक्तो बन्धुरितो 'जज्ञे प्प्रथममेब्भ्यो योनिब्भ्यो ऽअधि जातवेदा' ऽइत्त्येतेब्भ्यो हि योनिब्भ्यः प्प्रथमं जातवेदा ऽअजायत 'स गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च देवेब्भ्यो हव्व्यं वहतु प्प्रजानन्नित्त्येतैर्वा ऽएष छन्दोभिर्देवेब्भ्यो हव्व्यं वहति प्प्रजानन् ॥ ३० ॥ 'ईषे राये रमस्व । सहसे द्युम्म्न ऽऊर्ज्जे ऽअपत्त्याये'त्त्येतस्म्मै सर्वस्म्मै रमस्वेत्त्ये'तत्सम्म्राडसि स्वराडसी'ति सम्म्राट् च ह्येष स्वराट् च 'सारस्वतौ त्त्वोत्सौ प्प्रावतामि'ति मनो वै सरस्वान्न्वाक्सरस्वत्त्येतौ सारस्वता ऽउत्सौ तौ त्त्वा प्प्रावतामित्त्येतद् द्वाब्भ्यामुपदधाति तस्योक्तो बन्धुरथो द्वयꣳ ह्येवैतद्रूपं मृच्चापश्च सादयित्त्वा सूददोहसाधिवदति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ३१ ॥ * अथैनामभिजुहोति । एतद्वा ऽअस्यामेतत्पूर्वꣳ रेतः सिक्तं भवति सिकतास्तदेतदभिकरोति तस्म्माद्योनौ रेतः सिक्तमभिक्रियत ऽआज्ज्येन जुहोति स्रुवेण स्वाहाकारेण द्वाब्भ्यामाग्नेयीब्भ्यां गायत्रीब्भ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥३२॥ 'अग्ने युक्ष्वा हि ये तव । युक्ष्वा हि देवहूतमानि'ति युक्तवतीब्भ्यामिदमेवैतद्योनौ रेतो युनक्ति तस्म्माद्योनौ रेतो युक्तं न निष्पद्यते ॥ ३३ ॥ स यदि संवत्सरभृतः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४।
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ३४। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५।
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३५।
* का० श्रौ० सू० १७. ५. ५।
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ३६, ३७।

स्यात् । अथाभिजुहुयात्सर्वं वै तद्यत्संवत्सरभृतꣳ सर्वं तद्यदभिजुहोत्यथ यद्यसंवत्सरभृतꣳ स्यादुपैव तिष्ठेतासर्वं वै तद्यदसंवत्सरभृतोऽसर्वं तद्यदुपतिष्ठतेऽभित्त्वेव जुहुयात् ॥ ३४ ॥ पशुरेष यदग्निः । सोऽत्रैव सर्वः कृत्स्नः संस्कृतस्तस्यावाङ् प्राणः स्वयमातृण्णा श्रोणी द्वियजुः पृष्ट्यो रेतःसिचौ कीकसा विश्वज्योतिः ककुद्मृतव्ये ग्रीवा ऽअषाढा शिरः कूर्म्मो ये कूर्म्मे प्प्राणा ये शीर्षन्प्राणास्ते ते ॥ ३५ ॥ तं वा ऽएतम् । इत ऽऊर्द्ध्वं प्राञ्चं चिनोत्यसौ वा ऽआदित्य ऽएषोऽग्निरमुं तदादित्यमित ऽऊर्द्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य ऽइत ऽऊर्द्ध्वः प्प्राङ् धीयते ॥ ३६ ॥ अथैनं प्रसलव्व्यावर्त्तयति । अमुं तदादित्यं प्रसलव्व्यावर्त्तयति तस्मादसावादित्य ऽइमाँल्लोकान्प्रसलव्व्यनुपर्य्येति ॥ ३७ ॥ उदरमुखा । योनिरुलूखलमुत्तरोखा भवत्यधरमुलूखलमुत्तरꣳ ह्युदरमधरा योनिः शिश्नं मुसलं तद् वृत्तमिव भवति व्वृत्तमिव हि शिश्नं तद्दक्षिणत ऽउपदधाति दक्षिणतो वै व्वृषा योषामुपशेते यदु पशोः संस्कृतस्यान्नं तद्दूर्वेष्टका तस्य वा ऽएतस्योत्तरोऽर्द्ध ऽउदाहिततरो भवति पशुरेष यदग्निस्तस्मात्पशोः सुहितस्योत्तरः कुक्षिरुन्नततरो भवति ॥ ३८ ॥ (A)

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(A) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा– का० श० ९. ४. १; कठ० सं० ३. २. ३; कपि० सं० १६. १६. ३९. ३; मै० सं० ११. ७. १६; तै० सं० ४. २. ९ ।

[उखायां पशुशीर्षोपधानादि]

पशुशीर्षाण्युपदधाति । पशवो वै पशुशीर्षाणि पशूनेवैतदुपदधाति तान्युखायामुपदधातीमे वै लोका ऽउखा पशवः पशुशीर्षाण्येषु तल्लोकेषु पशून्दधाति तस्मादिमऽएषु लोकेषु पशवः ॥ १ ॥ यद्वेवोखायाम् । योनिर्वाऽउखा पशवः पशुशीर्षाणि योनौ तत्पशून्प्रतिष्ठापयति तस्मादद्यमानाः पच्यमानाः पशवो न क्षीयन्ते योनौ ह्येनान्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । या वै ताः श्रिय ऽएतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितयस्तद्यास्ताः पञ्च चितयऽइमे ते लोकास्तद्ये त ऽइमे लोका ऽएषा सोखा तद्यदुखायां पशुशीर्षाण्युपदधात्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ३ ॥ तान्पुरस्तात्प्रतीच ऽउपदधाति । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्सत त ऽआलिप्स्यमानाऽउदचिक्रमिषँस्तान्प्राणेषु समगृह्णात्तान्प्राणेषु संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्नधत्त ॥ ४ ॥ तद्वा ऽएतत्क्रियते । यद्देवा ऽअकुर्वन्निदं न्वस्मात्ते पशवो नोच्चिक्रमिषन्ति यत्त्वेतत्करोति यद्देवा ऽअकुर्वंस्तत्करवाणीत्यथो प्राणेष्वेवैनानेतत्संगृह्य पुरस्तात्प्रतीच ऽआत्मन्धत्ते ॥ ५ ॥ यद्वेव पशुशीर्षाण्युपदधाति । प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीदेकऽएव सोऽकामयतान्नꣳ सृजेय प्रजायेयेति स प्राणेभ्यऽएवाधि पशून्निरमिमीत मनसः पुरुषं चक्षुषोऽश्वं प्राणाद्गां श्रोत्रादविं वाचोऽजं तद्यदेनान्प्राणेभ्योऽधि-

निरमिमीत तस्मादाहुः प्राणाः पशव ऽइति मनो वै प्राणानां प्रथमं तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः प्रथमः पशूनां वीर्य्यवत्तम ऽइति मनो वै सर्वे प्राणा मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तद्यन्मनसः पुरुषं निरमिमीत तस्मादाहुः पुरुषः सर्वे पशव ऽइति पुरुषस्य ह्येवैते सर्वे भवन्ति ॥ ६ ॥ तदेतदन्नꣳ सृष्ट्वा। पुरस्तात्प्रत्यगात्मन्नधत्त तस्माद्यः कश्चान्नꣳ सृजते पुरस्तादेवैनत्प्रत्यगात्मन्धत्ते तद्वा ऽउखायामुदरं वा उखोदरे तदन्नं दधाति ॥ ७ ॥ अथैषु हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति। प्राणा वै हिरण्यमथ वा ऽएतेभ्यः पशुभ्यः संज्ञप्यमानेभ्य ऽएव प्राणा ऽउत्क्रामन्ति तद्यद्धिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति प्राणानेवैष्वेतद्दधाति ॥ ८ ॥ सप्त प्रत्यस्यति। सप्त वै शीर्षन्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्येत्पञ्च वा ऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त-सप्त वा ऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ ९ ॥ तद्धैकेऽपि। यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त-सप्त प्रत्यस्यन्ति पञ्च वा-ऽएतान्पशूनुपदधाति सप्त-सप्त वा ऽएकैकस्मिन्पशौ प्राणास्तदेषु सर्वेषु प्राणान्दध्म ऽइति न तथा कुर्य्यादेतस्मिन्वै पशौ सर्वेषां पशूनाꣳ रूपं तद्यदेतस्मिन्प्रत्यस्यति तदेवैषु सर्वेषु प्राणान्दधाति ॥ १० ॥ मुखे * प्रथमं प्रत्यस्यति। 'सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना' ऽइत्यन्नं

* का० श्रौ० सू० १७. ५. ७।

(१) शु० य० सं० अ० १३ कं० ३८।

.वै धेनास्तदिदुꣳ सम्म्यङ् मुखमभिसꣳस्रव'न्त्यन्तर्हृदा मनसा पूयमाना' ऽइत्त्यन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं ऽस्य ऽऋजुस्तस्य 'घृतस्य धारा ऽअभिचाकशीमी'ति या ऽएवैतस्म्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन्न्भवति ता ऽएतदाह 'हिरण्ण्ययो वेतसो मद्ध्ये ऽअग्नेरि'ति य ऽएवैष हिरण्मयः पुरुषस्तमेतदाह ॥ ११ ॥ * 'ऋचे त्वे'तीह । प्राणो वा ऽऋक्प्राणेन ह्यर्चति 'रुचे त्वे'तीह प्राणो वै रुक् प्राणेन हि रोचतेऽथो प्प्राणाय हीदꣳ सर्व्वꣳ रोचते 'भासे त्वे'तीह 'ज्योतिषे त्वे'तीह भास्वती हीमे ज्योतिष्मती चक्षुषी 'ऽअभूदिदं विश्श्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्व्वैश्श्वानरस्य चे'ती- 'ह्यग्निर्ज्योतिषा ज्योतिष्मान्नुक्मो वर्च्चसा वर्च्चस्वानि'तीह विश्श्ववतीभ्भ्यां विश्श्वꣳ हि श्रोत्रम् ॥ १२ ॥ [अर्धप्रपाठकः ५० ॥] अथ पुरुषशीर्षमुद्गृह्णाति । महयत्त्येवैनदेत'त्सहस्रदा- ऽअसि सहस्राय त्वे'ति सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्वस्य दातासि सर्व्वस्म्मै त्वेत्त्येतत् ॥ १३ ॥ अथैनानुपदधाति । पुरुषं प्रथमं पुरुषं तच्छीर्ष्णाप्प्त्वा दधाति मद्ध्ये पुरुषमभित ऽइतरान्प- शून्पुरुषं तत्पशूनां मद्ध्यतोऽत्तारं दधाति तस्म्मात्पुरुष ऽएव पशूनां मद्ध्यतोऽत्ता ॥ १४ ॥ अश्वं ‡ चाविं चोत्तरतः ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ३८ । (३) शु० य० सं० अ० १३. ३८ ।

*. का० श्रौ० सू० १७. ५. ८-१४ ।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ३९ । (७) शु० सं० अ० १३ क० ३९ । (८) शु० सं० अ० १३ क० ३९ ।

(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४० ।

† 'गारया' इति 'क' पाठः । ‡ का० श्रौ० सू० १७. ५. १५,१६ ।

एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १५ ॥ गां चाजं च दक्षिणतः । एतस्यां तद्दिश्येतौ पशू दधाति तस्मादेतस्यां दिश्येतौ पशू भूयिष्ठौ ॥ १६ ॥ पयसि पुरुषमुपदधाति । पशवो वै पयो यजमानं तत्पशुषु प्रतिष्ठा*पय[1]स्यादित्यं गर्भं पयसा समङ्धी'-त्यादित्यो वा ऽएष गर्भो यत्पुरुषस्तं पयसा समङ्धी-त्येत[2]त्सहस्रस्य प्रतिमां विश्वरूपमि'ति 'पुरुषो वै सहस्रस्य प्रतिमा पुरुषस्य ह्येव सहस्रं भवति 'परिवृङ्[3]धि हरसा माभिमंस्थाः' ऽइति परि वृङ्ग्ध्यर्चिषा मैनं हिंसीरित्येत[4]च्छतायुषं कृणुहि चीयमान' ऽइति पुरुषं तत्पशूनां शतायुं करोति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनां शतायुः ॥ १७ ॥ अथोत्तरतोऽश्वम् । '[5]वातस्य जूतिमि'ति वातस्य वा ऽएष जूतिर्यदश्वो '[6]वरुणस्य नाभिमि'ति वारुणो ह्यश्वोऽश्वं [7]जज्ञानं सरिरस्य मध्य' ऽइत्यापो वै सरिरमप्सुजा ऽउ वा ऽअश्वः '[8]शिशुं नदीनां हरिमद्रि-बुध्नमि'ति गिरिर्वा ऽअद्रिर्गिरिबुध्ना ऽउ वा ऽआपो'ऽग्ने [9]मा हिंसीः परमे व्योमन्नि'तीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिंसीरित्येतत् ॥ १८ ॥ अथ दक्षिणतो गाम् । 'अजस्र[10]मिन्दुमरुषमि'ति सोमो वा

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १७ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४१ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४२ । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३ ।

ऽइन्दुः स हैष सोमोऽजस्रो यद्वौ'[1]र्भुरेण्युमि'ति भर्त्तार-मित्येत'[2]दग्निमीडे पूर्व्वचित्तिं नमोभिरि'त्याग्नेयो वै गौः पूर्व्वचित्तिमिति प्राञ्चᳪ ह्यग्निमुद्धरन्ति प्प्राञ्चमुपचरन्ति 'स पर्व्वभिर्ऋतुशः[3] कल्पमान' ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेष पर्व्वभिर्ऋतुशः कल्पते 'गां[4] मा हिᳪ-सीरदितिं विराजमि'ति विराड्वै गौरन्नं वै विराडन्नमु गौः ॥ १९ ॥ अथोत्तरतोऽविम् । 'वरूत्रीं[5] त्वष्टु-र्व्वरुणस्य नाभिमि'ति वारुणी च हि त्वाष्ट्री चावि'रविं[6] जज्ञानाᳪ रजसः परस्मादि'ति श्रोत्रं वै परᳪ रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परᳪ रजो 'महीᳪ[7] साहस्रीम-सुरस्य मायामि'ति महतीᳪ साहस्रीमसुरस्य माया-मित्येत'दग्ने[8] मा हिᳪसीः परमे व्व्योमन्निती'मे वै लोकाः परमं व्व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिᳪसीरित्येतत् ॥ २० ॥ अथ दक्षिणतोऽजम् । 'यो[9] ऽअग्निरग्नेरध्यजायते'त्य-ग्निर्वा ऽएषोऽग्नेरध्यजायत 'शोकात्[10]पृथिव्व्या ऽउत वा दिवस्प्परी'ति यद्वै प्प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्व्यै च शोकादजायत 'येन[11] प्प्रजा विश्श्वकर्म्मा जजाने'ति वाग्वा ऽअजो वाचो वै प्प्रजा विश्श्वकर्म्मा जजान 'तमग्ने[12] हेडः परि ते व्वृणक्त्वि'ति यथैव यजुस्तथा

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३
(३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४३
(५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४
(७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४। (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४४
(९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५। (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५
(११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५। (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४५।

बन्धुः ॥ २१ ॥ त ऽएते पशवः । तान्नानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसाधिवदति नाना ह्येते पशवः ॥ २२ ॥ अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोति । आहुतिर्वै यज्ञः पुरुषं तत्पशूनां यज्ञियं करोति तस्मात्पुरुष ऽएव पशूनां यजते ॥ २३ ॥ यद्वेवैनदभिजुहोति । शीर्षंस्तद्वीर्य्यं दधात्याज्येन जुहोति वज्रो वा ऽआज्यं वीर्य्यं वै वज्रो वीर्य्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वीर्य्यं वै वृषा वीर्य्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहाकारो वीर्य्यं वै वृषा वीर्य्यमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रिष्टुभा वज्रो वै त्रिष्टुब्वीर्य्यं वै वज्रो वीर्य्यं त्रिष्टुब्वीर्य्येणैवास्मिन्नेतद्वीर्य्यं दधाति ॥ २४ ॥ स वा ऽअर्द्धर्चमनुद्रुत्य स्वाहाकरोति । अस्थि वा ऽऋगिदं तच्छीर्षकपालं विहाप्य यदिदमन्तरतः शीर्ष्णो वीर्य्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २५ ॥ अथोत्तरमर्द्धर्चमनुद्रुत्य * स्वाहाकरोति । इदं तच्छीर्षकपालꣳ सन्धाय यदिदमुपरिष्टाच्छीर्ष्णो वीर्य्यं तदस्मिन्दधाति ॥ २६ ॥ 'चित्रं[१] देवानामुदगादनीकमि'ति । असौ वा ऽआदित्य ऽएष पुरुषस्तदेतच्चित्रं देवानामुदेत्यनीकं 'चक्षुर्म्मि[२]त्रस्य वरुणस्याग्नेरि'त्युभयेषाꣳ हैतद्देवमनुष्याणां चक्षु'रा[३]प्रा द्यावापृथिवी ऽअन्तरिक्षमि'त्युद्यन्वाऽएष ऽइमाँल्लोकानापूरयति 'सूर्य्य[४] ऽआत्मा जगतस्तस्थुषश्चे'त्येष ह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठति

---

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १८ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४६ ।

॥ २७ ॥ अथोत्त्सर्ग्गैरुपतिष्ठते । एतद्वै यत्रैतान्प्रजापतिः पशूनालिप्प्सत त ऽआलिप्प्स्यमाना ऽअशोचँस्तेषामेतैरुत्त्सर्ग्गैः शुचं पाप्प्मानमपाहँस्तथैवैषामयमेतदेतैरुत्त्सर्ग्गैः शुचं पाप्प्मानमपहन्ति ॥ २८ ॥ तद्धैके । यं—यमेव पशुमुपदधति तस्य—तस्य शुचमुत्त्सृजन्ति नेच्छुचं पाप्प्मानमब्भ्युपदधामहा ऽइति ते ह ते शुचं पाप्प्मानमब्भ्युपदधति यार्ठ० हि पूर्व्वस्य शुचमुत्त्सृजन्ति तामुत्तरेण सहोपदधति ॥ २९ ॥ विपरिक्रामम् हैक ऽउपतिष्ठन्ते । ऊर्द्ध्वार्ठ० शुचमुत्त्सृजाम ऽइति ते ह ते शुचं पाप्प्मानमनूद्यन्त्यूर्द्ध्वो ह्येतेन कर्म्मणैत्त्यूर्द्ध्वामु शुचमुत्त्सृजन्ति ॥ ३० ॥ बाह्येनैवाग्निमुत्त्सृजेत् । इमे वै लोका ऽएषोऽग्निरेब्भ्यस्तल्लोकेब्भ्यो बहिर्द्धा शुचं दधाति बहिर्व्वेदीयं वै व्वेदिरस्यै तद्बहिर्द्धा शुचं दधात्त्युदङ् तिष्ठन्नेतस्यार्ठ० ह दिश्येते पशवस्तद्यत्रैते पशवस्तदेवैष्वेतच्छुचं दधाति ॥ ३१ ॥ पुरुषस्य * प्प्रथममुत्त्सृजति । तः हि प्प्रथममुपदधा'तीमम्मा हिःसीर्द्धिपादं पशुमि'ति द्विपाद्वा ऽएष पशुर्य्यत्पुरुषस्तं मा हिःसीरित्त्येत'त्त्सहस्राक्षो मेधाय चीयमान' ऽइति हिरण्यशकलैर्वा ऽएष सहस्राक्षो मेधायेत्त्यन्नायेत्त्येत'न्मयुं पशुम्मेधमग्ने जुषस्वे'ति किम्पुरुषो वै मयुः किम्पुरुषमग्ने जुषस्वेत्त्येत'त्तेन चिन्न्वानस्तन्न्वो निषीदे'त्त्यात्मा वै तनू-

* का० श्रौ० सू० १७. ५. १९ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७ ।

स्तेन चिन्न्वान ऽआत्मानꣳ सँस्कुरुष्वेत्येत‘न्न्मयुन्ते [1]शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि’ति तन्न्मयौ च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३२ ॥ अथाश्वस्य । ‘इमं [2]मा हिꣳसीरेकशफं पशुमि’त्येकशफो वा ऽएष पशुर्यदश्वस्तं मा हिꣳसीरित्येत‘त्[3]कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेष्वि’ति कनिक्रदो वा ऽएष वाज्यु वाजिनेषु ‘गौर[4]मारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मै गौरमारण्यमनुदिशति ‘तेन [5]चिन्न्वानस्तन्न्वो निषीदे’ति तेन चिन्न्वान ऽआत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्येत‘द्गौरं ते [6]शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि’ति तद्गौरे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिँश्च ॥ ३३ ॥ अथ गोः । ‘इमꣳ [7]साहस्रꣳ शतधारमुत्समि’ति साहस्रो वा ऽएष शतधार ऽउत्सो यद्गौ‘[8]र्व्यच्यमानꣳ सरिरस्य मध्य’ ऽइतीमे वै लोकाः सरिरमुपजीव्यमानमेषु लोकेष्वित्येत‘द्घृतं [9]दुहानामदितिं जनाये’ति घृतं वा ऽएषादितिर्जनाय दुहे‘ऽग्ने [10]मा हिꣳसीः परमे व्योमन्नि’तीमे वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिꣳसीरित्येतद्‘[11]गवयमारण्यमनु ते दिशामी’ति तदस्मै गवययारण्यमनुदिशति ‘तेन [12]चिन्न्वानस्तन्न्वो निषीदे’ति तेन चिन्न्वान ऽआत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्येतद्-

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४७। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ४८ (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९। (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९। (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९। (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९।

'गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि'ति तद्
गवये च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्मिंश्च ॥ ३४ ॥
अथावेः । 'इमेमूर्णायुमि'त्यूर्णावलमित्येत'द्वरुणस्य नाभि
मि'ति वारुणो ह्यवि'स्त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदामि'
त्युभयेषाᳫं ह्येष पशूनां त्वग्द्विपदां च चतुष्पदां च
'त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमि'त्येतद्ध त्वष्टा प्रथमᳫं
रूपं विचका'रग्ने मा हिᳫंसीः परमे व्योमन्नि'तीमे
वै लोकाः परमं व्योमैषु लोकेष्वेनं मा हिᳫंसीरित्येत-
'दुष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्मा उष्ट्रमारण्य-
मनुदिशति 'तेन चिन्वानस्तन्वो निषीदे'ति तेन चिन्वान-
आत्मानᳫं संस्कुरुष्वेत्येत'दुष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं
ते शुगृच्छत्वि'ति तदुष्ट्रे च शुचं दधाति यं च द्वेष्टि
तस्मिंश्च ॥ ३५ ॥ अथाजस्य । 'अजो ह्यग्नेरजनिष्ट
शोकादि'ति यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोका-
दजायत 'सो अपश्यज्जनितारमग्र' इति प्रजापतिर्वै
जनिता सोऽपश्यत्प्रजापतिमग्र इत्येत'त्तेन देवा देवता-
मग्रमायन्नि'ति वाग्वा अजो वाचो वै देवा देवता-
मग्रमायंस्तेन 'रोहमायन्नुप मेध्यास' इति स्वर्गो वै

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ४९ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० (७) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (८) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० (९) शु० य० सं० अ० १३ क० ५० । (१०) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ (११) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ । (१२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ (१३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१ ।

लोको रोहस्तेन स्वर्ग्गं लोकमायन्नुप मेद्ध्यास ऽइत्येत'च्छर-[1]भमारण्यमनु ते दिशामी'ति तदस्म्मै शरभमारण्यमनु-दिशति 'तेन चिन्न्वानस्तन्न्वो[2] निषीदे'ति तेन चिन्न्वान-ऽआत्मानꣳ संस्कुरुष्वेत्त्येत'च्छरभं[3] ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छत्वि'ति तच्छरभे च स्रुचं दधाति यं च द्वेष्टि तस्म्मिँश्च ॥ ३६ ॥ तदाहुः । यां वै तत्प्रजापतिरेतेषां पशूनाꣳ शुचं पाप्प्मानमपाहँस्त ऽएते पञ्च पशवो-ऽभवँस्त ऽएत ऽउत्क्रान्तमेधा ऽअमेद्ध्या ऽअयज्ञियास्तेषां ब्राह्मणो नाश्नीयात्तानेतस्यां दिशि दधाति तस्म्मादेतस्यां दिशि पर्ज्जन्न्यो न वर्षुको यत्रैते भवन्ति ॥ ३७ ॥ प्रत्त्येत्त्याग्निमुपतिष्ठते * । एतद्वा ऽएतदयथायथं करोति यदग्नौ सामिचिते बहिर्वेद्येति तस्म्मा ऽएवैतन्निह्नुते-ऽहिꣳसाया ऽआग्नेय्याग्नेय ऽएवैतन्निह्नुते गायत्र्या † गायत्रोऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्त्यस्य मात्रा तावतैवास्म्मा-ऽएतन्निह्नुतेऽनिरुक्तया सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवास्म्मा-ऽएतन्निह्नुते यविष्ठवत्त्यैतद्धास्य प्प्रियं धाम यद्यविष्ठ-ऽइति यद्वै जात ऽइदꣳ सर्वमयुवत तस्म्माद्यविष्ठः ॥ ३८ ॥ 'त्वं य्यविष्ठ दाशुष' ऽइति । यजमानो वै दाश्श्वा'न्नॄँः[4] [5]पाही'ति मनुष्या वै नरः '[6]श्रृणुधी गिर' ऽइति श्रृणु

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१। (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५१।

* का० श्रौ० सू० १७. ६. १।

† 'गायत्र्यो' इति 'ग' पाठः।

(४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२। (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२।

न ऽइमाᳬं स्तुतिमित्येत'द्रक्षा तोकमुतत्मने'ति प्रजा वै तोकᳬं रक्ष प्प्रजां चात्मानं चेत्येतत् ॥ ३९ ॥ आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्णां परीत्यापस्या ऽउपदधाति । आप ऽएता यदपस्या ऽअथ वा ऽएतेब्भ्यः पशुब्भ्य ऽआप ऽउत्क्रान्ता भवन्ति तद्यदपस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुष्वपो दधात्यनन्तर्हिताः पशुब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितास्तत्पशुब्भ्योऽपो दधाति पञ्च—पञ्चोपदधाति पञ्च ह्येते पशवः सर्वत ऽउपदधाति सर्वतऽएवैष्वेतदपो दधाति ॥ ४० ॥ तद्याः पञ्चदश पूर्वाः । ता ऽअपस्या व्वज्ज्रो वा ऽआपो व्वज्ज्रः पञ्चदशस्तस्माद्येनापो यन्त्यपैव तत्र पाप्प्मानं घ्घ्नन्ति व्वज्ज्रो हैव तस्यार्द्धस्य पाप्प्मानमपहन्ति तस्माद्वर्षत्यप्प्रावृतो व्रजेदयं मे व्वज्ज्रः पाप्प्मानमपहनदिति ॥ ४१ ॥ अथ याः पञ्चोत्तराः । ताश्छन्दस्याः पशवो वै छन्दाᳬंस्यन्नं पशवोऽन्नमु पशोर्म्माᳬंसमथ वा ऽएतेब्भ्यः पशुब्भ्यो माᳬंसान्न्युत्क्रान्तानि भवन्ति तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधात्येष्वेवैतत्पशुषु माᳬंसानि दधात्यनन्तर्हिताः पशुब्भ्य ऽउपदधात्यनन्तर्हितानि तत्पशुब्भ्यो माᳬंसानि दधात्यन्तरा ऽअपस्या भवन्ति बाह्याश्छन्दस्या ऽअन्तरा ह्यापो बाह्यानि माᳬंसानि ॥ ४२ ॥ तदाहुः । यदिमा ऽआप ऽएतानि माᳬंसान्न्यथ क त्वक् क लोमेत्यन्नं वात्र पशोस्त्वगन्नं लोम तद्यच्छन्दस्या ऽउपदधाति सैव पशोस्त्वक्तल्लोमाथो

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५२ ।

यान्न्यमून्न्युखायामजलोमानि तानि लोमानि बाह्योखा भवत्यन्तराणि पशुशीर्षाणि बाह्यानि हि लोमान्न्यन्तर ऽआत्मा यदीतरेण यदीतरेणेति ह स्माह शाण्डिल्यः सर्वानेव वयं कृत्स्नान्पशून्त्सँस्कुर्म्म ऽइति ॥ ४३ ॥ यद्वेवापस्या ऽउपदधाति * । प्रजापतेर्विस्रस्तादाप ऽआयँस्तास्विताास्वविशद्यदविशत्तस्माद्विंशतिस्ता ऽअस्याङ्गुलिभ्योऽध्यस्रवन्नन्तो वा ऽअङ्गुलयोऽन्तत ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयन् ॥ ४४ ॥ स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽअस्मात्ता ऽआप ऽआयन्नेतास्ता ऽअपस्यास्तद्यदेता ऽउपदधाति या ऽएवास्मात्ता ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तस्मादेता ऽअत्रोपदधाति ॥ ४५ ॥ '[1]अपां त्वेमन्त्सादयामी'ति । वायुर्वा ऽअपामेम यदा ह्येवैष ऽइतश्चेतश्च वात्यथापो यन्ति वायौ ताꣳ सादयति ॥ ४६ ॥ '[2]अपां त्वोद्मन्त्सादयामी'ति । ओषधयो वा ऽअपामोद्म यत्र ह्याप ऽउन्दन्त्यस्तिष्ठन्ति तदोषधयो जायन्त ऽओषधिषु ताꣳ सादयति ॥ ४७ ॥ '[3]अपां त्वा भस्मन्त्सादयामी'ति । अभ्रं वा ऽअपां भस्माभ्रे ताꣳ सादयति ॥ ४८ ॥ '[4]अपां त्वा ज्योतिषि सादयामी'ति । विद्युद्वा ऽअपां ज्योतिर्विद्युति ताꣳ सादयति ॥ ४९ ॥ '[5]अपां त्वायने सादया-

* का० श्रौ० सू० १७. ६. २ ।

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ । (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३ ।

मी'ति। इयं वा ऽअपामयनमस्याꣳ ह्यापो यन्त्यस्यां ताꣳ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप-ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्न्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥५०॥ 'अर्ण्णवे[१] त्वा सदने सादयामी'ति। प्राणो वा ऽअर्ण्णवः प्राणे ताꣳ सादयति ॥ ५१ ॥ 'समुद्रे[२] त्वा सदने सादयामी'तिं। मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वाचाभ्र्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनँस्तदेष श्लोको-ऽभ्युक्तो ये समुद्रान्निरखनन्देवास्तीक्ष्णाभिरभ्रिभिः सुदेवो ऽअद्य तद्विद्याद्यत्र निर्वपणं दधुरिति मनः समुद्रो वाक्तीक्ष्णाभ्रिस्त्रयी विद्या निर्वपणमेतदेष श्लोकोऽभ्युक्तो मनसि ताꣳ सादयति ॥ ५२ ॥ 'सरिरे[३] त्वा सदने सादयामी'ति । वाग्वै सरिरं वाचि ताꣳ सादयति ॥ ५३ ॥ 'अपां[४] त्वा क्षये सादयामी'ति। चक्षुर्वा ऽअपां क्षयस्तत्र हि सर्व्वदैवापः क्षियन्ति चक्षुषि ताꣳ सादयति ॥ ५४ ॥ 'अपां[५] त्वा सधिषि सादयामी'-ति। श्रोत्रं वा ऽअपाꣳ सधिः श्रोत्रे ताꣳ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआपऽ आयँस्ता ऽअस्मि-न्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्न्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ५५ ॥ 'अपां[६] त्वा सदने सादयामी'ति । द्यौर्वा-ऽअपाꣳ सदनं दिवि ह्यापः सन्ना दिवि ताꣳ

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (६) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३।

सादयति ॥ ५६ ॥ 'अपां त्वा सधस्थे सादयामीति। अन्तरिक्षं वा ऽअपाᳯ सधस्थमन्तरिक्षे ताᳯ सादयति ॥ ५७ ॥ 'अपां त्वा योनौ सादयामी'ति। समुद्रो वाऽअपां योनिः समुद्रे ताᳯ सादयति ॥ ५८ ॥ 'अपां त्वा पुरीषे सादयामी'ति। सिकता वा ऽअपां पुरीषꣳ सिकतासु ताᳯ सादयति ॥ ५९ ॥ 'अपां त्वा पाथसि सादयामी'ति। अन्नं वा ऽअपां पाथोऽन्ने ताᳯ सादयति तद्या ऽअस्यैतेभ्यो रूपेभ्य ऽआप ऽआयँस्ता ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो-ऽएतान्येवास्मिन्नेतद्रूपाणि दधाति ॥ ६० ॥ 'गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामि। त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि जागतेन त्वा च्छन्दसा सादयाम्म्यानुष्टुभेन त्वा च्छन्दसा सादयामि पाङ्क्तेन त्वा च्छन्दसा सादयामी'ति तद्या ऽअस्यैतेभ्यश्छन्दोभ्य ऽआप ऽआयँस्ता-ऽअस्मिन्नेतत्प्रतिदधात्यथो ऽएतान्येवास्मिन्नेतच्छन्दाᳯसि दधाति ॥ ६१ ॥ ता ऽएता ऽअङ्गुलयः। ताः सर्वत ऽउपदधाति सर्वतो हीमा ऽअङ्गुलयो तेषूपदधात्यन्तेषु हीमा ऽअङ्गुलयश्चतुर्द्धोपदधाति चतुर्द्धा हीमा ऽअङ्गुलयः पञ्च-पञ्चोपदधाति पञ्च–पञ्च हीमा ऽअङ्गुलयो नानोपदधाति नाना हीमा ऽअङ्गुलयः

(१) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (२) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (३) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (४) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३। (५) शु० य० सं० अ० १३ क० ५३।

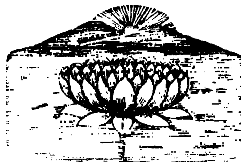
सकृत्सादयति समानं तत्करोति तस्मात्समानसम्बन्धनाः ॥ ६२ ॥ (B)

पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥ कण्डिकासंख्या १०० ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

*† हस्तिघटं नाम सप्तमं काण्डं समाप्तम् ॥ ७ ॥

(B) एतद्ब्राह्मणस्था विषया अन्यत्राऽप्युपलभ्यन्ते यथा—का० श० ९. ५. १-४; कठ० सं० १६. १६-१८; कपि० सं० २५. ८, ९; मै० सं० ११. ७. १७, १८; तै० सं० ४. २. ९, ३. ११.

† अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३९८ ॥